

LUND UNIVERSITY

Dömd utan att förstå

Bennet, Tova

Published in:
Med unga i fokus

2023

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Bennet, T. (2023). Dömd utan att förstå. I A. Anderberg, L. Ervo, & E. Kristoffersson (Red.), *Med unga i fokus : festschrift till Kerstin Nordlöf* lustus förlag.

Total number of authors:

1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Med unga i fokus

FESTSKRIFT TILL
KERSTIN NORDLÖF

KERSTIN NORDLÖF
OR WHAT TO DO
AFTER AN EXTENSIVE
PROFESSOR'S CAREER

Med unga i fokus
– festskrift till
Kerstin Nordlöf

Redaktörer

Andreas Anderberg, Laura Ervo
& Eleonor Kristoffersson

© Författarna och Iustus Förlag AB, Uppsala 2022

Upplaga 1:1

ISBN 978-91-7737-195-3

Produktion: eddy.se ab, Visby 2022

Omslag: John Persson

Omslagsillustration: Afrang Nordlöf Malekian

Omslagsfotograf: Jesper Mattsson

Förlagets adress: Box 1994, 751 49 Uppsala

Telefon: 018-65 03 30

Webbadress: www.iustus.se, e-post: kundtjanst@iustus.se

Printed by Eurographic Group 2023

Innehåll

Med unga i fokus	9
Andreas Anderberg & Linnéa Lindström	
<i>Häktning eller annan betryggande övervakning?</i>	
<i>Omhändertagande av omyndiga misstänkta lagöverträdare</i>	11
Ulrika Andersson	
<i>Straffrättens allmänningar</i>	37
Trine Baumbach & Mathilde Worch Jensen	
<i>Voldtægtsbestemmelsen i Danmark – med inspiration fra Sverige</i>	49
Tova Bennet	
<i>Dömd utan att förstå</i>	67
Laura Ervo	
<i>Föräldraansvaret som process – finns det något juridiskt i det?</i>	107

Innehåll

Ingun Fornes & Anette Storgaard <i>Varetektsfengsling av personer under 18 år – Norge og Danmark</i>	133
Lena Holmqvist <i>Sluten ungdomsvård – början, och slutet?</i>	149
Jessica Jonsson <i>Barns deltagandestatus som brottsoffer i internationella brottmålsförfaranden: ett sätt att uppnå hållbar utveckling</i>	171
Marie Karlsson-Tuula & Annina H. Persson <i>Hedersrelaterad brottslighet och förtryck</i>	199
Eleonor Kristoffersson <i>Barnen och skatten</i>	211
Åsa Källström <i>Att stödja våldsutsatta barn</i>	223
Claes Lernestedt <i>Om ”allmänt” och ”speciellt” i straffrätten. Några preliminära tankar kring främst uppdelningen i straffrättens allmänna och speciella del</i>	243
Joakim Nergelius <i>Inflation i mänskliga rättigheter? Om införandet av FN:s barnkonvention i svensk rätt</i>	271
Annika Norée <i>Hedersbrott mot barn</i>	285
Sara Thunberg <i>Barns och ungas rätt till skydd och stöd i händelse av brott</i>	309

Innehåll

Linnea Wegerstad

*Etikprövningsprocessen när barn deltar i forskning
om barns utsatthet för våld, övergrepp eller försummelse* 327

Bibliografi i urval 359

Medverkande 365

Dömd utan att förstå*

– Ja första chocken var när man kommer in där i rätten. Och det sitter ju flera domare och nämndemän sitter väl där framme, ja. Och sedan är det ju advokater och sådär. Och så kommer vår lilla flicka i bojor, tar de in henne. Kedjor och bojor. Och då, då hade hon faktiskt någon med sig från rättspsyk som hon kände förtroende för. Så det var ju ändå bra. Men sen försiggick rättegång under två dagar. Det är liksom som en rättegång, som kanske inte är så lätt att hänga med i, bara man är lekman. Och så på hennes nivå. Så det gjorde ju att... Jag tror att de hade med lite hon kunde rita med där för att hon skulle sysselsätta sig med något. Och när det blev för jobbigt så låg hon under bänken. Hon kröp ner under bänken och lade sig. Det var väl ett sätt, det var väl det närmaste hon kunde att komma undan om man säger. Då låg hon där under. Då vet jag att jag tänker "det här är helt absurt". Här sitter alla och pratar som om det vore en helt rättsskapabel människa som kunde ta för sig och säga vad man tycker och tänker och diskutera. Men hon ligger under ett bord.

Det inledande citatet är hämtat ur P1-programmet Kalibers granskande reportage "Dömd utan att förstå", om personer med intellektu-

* Jag vill tacka Therese Waldenborg, Olof Svensson och Hanna Edberg för inspiration och diskussion, och Linnea Wegerstad för värdefulla kommentarer till ett tidigare utkast.

ell funktionsnedsättning som straffas för brott.¹ Den som berättar är mamman till Sofie (som egentligen heter något annat), en kvinna som är 26 år gammal men som har en intellektuell funktionsnedsättning som medför att hennes utvecklingsnivå är jämförbar med ett barn på 6–7 år. Anledningen till att de befinner sig i en rättssal är att Sofie är åtalad för misshandel och olaga hot mot personal och en annan boende på sitt gruppboende och för mordbrand, efter att ha tänt eld inne på sitt rum. Det var personalen på boendet som anmälde Sofie till polisen.

Det är inte bara Sofies föräldrar som uttrycker förvåning över att en person som fungerar som ett barn i lågstadieålder är föremål för en brottmålsrättegång, det gäller även rättsliga aktörer som intervjuas i programmet. Det framstår som uppenbart att straffsystemet, varken brottmålsrättegången eller verkställandet av straff, är anpassat för personer som Sofie. Samtidigt är det fullt möjligt att åtala, döma och straffa personer med allvarlig intellektuell funktionsnedsättning i det svenska rättssystemet. Kaliber hittar 15 sådana brottmålsdomar från de senaste fem åren.

Programmet genererar fler frågor än svar: Hur vanligt är det att personer med allvarlig intellektuell funktionsnedsättning åtalas och döms för brott? Finns det möjligheter att undvika en brottmålsprocess? Eller rent av rättsliga hinder mot att genomföra en brottmålsrättegång på det sätt som beskrivs ovan? Och vilken betydelse kan (och bör) en intellektuell funktionsnedsättning ha vid den rättsliga prövningen?

I föreliggande text tar jag mig an dessa frågor med ambitionen att kartlägga kunskapsluckorna, diskutera kritiken och identifiera centrala frågor för vidare undersökning. Nedan behandlas först definition och beskrivning av intellektuell funktionsnedsättning i straffrättslig kontext. Därefter presenteras en översikt över de straffrättsliga regler och bedömningar som aktualiseras, samt en genomgång av de utredningar och lagförslag som diskuterats rättspolitiskt gällande lagöverträdare med intellektuell funktionsnedsättning. Avslutningsvis diskuteras centrala frågor och förutsättningar för en mer omfattande vetenskaplig undersökning av rättstillämpningen.

¹ "Dömd utan att förstå", Kaliber, Sveriges Radio, publicerat 19/4 2021 (besökt 24/8 2022).

En intellektuell funktionsnedsättning är en sårbarhetsfaktor förknippad med diskriminering, stigmatisering och andra former av utsatthet.² Att säkerställa att personer med intellektuell funktionsnedsättning får sina intressen och rättigheter tillgodosedda i alla delar av rättssystemet är angeläget. Straffsystemet omfattar flera av samhällets mest ingripande verktyg och gör anspråk på att fastställa skuld och utdöma straff efter förtjänst. Ett frihetsberövande inom ramen för verkställandet av en straffrättslig påföljd rättfärdigas delvis med hänvisning till att påföljden ska verka brottsförebyggande. Detta gäller inte minst den rättspsykiatriska vården, som omfattar psykiatrisk tvångsvård som förutsätts tillgodose den dömdes vårdbehov. Analysen av den straffrättsliga hanteringen av personer med intellektuell funktionsnedsättning som presenteras här visar på flera brister i den rådande ordningen och på behovet av en mer utförlig kartläggning av hur personer med intellektuell funktionsnedsättning åtalas, döms och straffas i Sverige.

1. Intellektuell funktionsnedsättning i rättslig kontext

Intellektuell funktionsnedsättning är ett samlingsbegrepp för funktionshinder som innebär någon form av hämmad förstånds- eller begåvningsutveckling.³ I denna text används beteckningen *intellektuell funktionsnedsättning*, med den etablerade internationella förkortningen ID (Intellectual Disability). Intellektuella funktionsnedsättningar har dock betecknats på många olika sätt, och det finns flera andra vanligt förekommande termer. Inom psykiatri i Sverige används diagnosmanualen ICD för inrapportering till patientregistret, medan diagnosmanualen DSM används för klinisk diagnostik.⁴ DSM används även av Rättsmedicinalverket vid rättspsykiatriska undersökningar. I tidigare versioner av DSM förekommer diagnosbeteckningen *mental retardation* och i

² Se t.ex. Grunewald (2008).

³ Förekomsten i befolkningen är ungefär 1 %, se Edberg m.fl. (2020).

⁴ Se www.socialstyrelsen.se/statistik-och-data/klassifikationer-och-koder/icd-10/psykiatrikoder/ (besökt 28/8 2022). ICD (International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems) är världshälsoorganisationen WHO:s officiella diagnosmanual. DSM (Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders) är en psykiatrisk handbok som ges ut av American Psychiatric Association.

den senaste versionen, DSM-5, används i stället begreppet *intellektuell funktionsnedsättning*. I ICD används begreppet *psykisk utvecklingsstörning*.

ID innebär, med utgångspunkt i diagnoskriterierna i DSM-5, en avvikelse i utvecklingen med funktionssvårigheter inom tre områden; kognitivt, socialt och praktiskt.⁵ För att få diagnosen förutsätts att personen har brister i intellektuella funktioner (slutledningsförmåga, abstrakt tänkande, omdöme och förmåga att lära av erfarenheter) och brister i adaptiv funktionsförmåga som innebär att personen inte når en utvecklingsmässig och sociokulturellt förväntad nivå av personligt oberoende och socialt ansvarstagande. Bristerna i intellektuella funktioner ska vara fastställda genom klinisk bedömning och intelligens-testning, och bristerna i både intellekt och anpassningsförmåga ska visa sig under utvecklingsperioden (upp till 16 års ålder).

Hur omfattande funktionnedsättning en person med diagnosen ID har kan variera stort. ID förekommer huvudsakligen i tre svårighetsgrader: lindrig/lätt, måttlig/medelsvår och svår/grav.⁶ Bedömningen av svårighetsgrad görs delvis genom testning av intellektuella funktioner som resulterar i en intelligenskvot (IQ). Lindrig ID omfattar IQ ca 55–70, medelsvår ID motsvaras av IQ ca 40–55 och svår ID av IQ ca 25–40.⁷ Även om diagnosticeringen av ID använder standardiserade mått på intelligens är IQ inte den enskilt avgörande faktorn för om någon anses ha ID eller i vilken svårighetsgrad, här har även bedömningen av anpassnings- och funktionsförmåga betydelse.⁸

Vid *lindrig ID* har personen en nedsättning av förmåga till abstrakt tänkande och exekutiva färdigheter.⁹ Det kan handla om inlärningssvårigheter gällande att läsa, skriva och räkna, hantera pengar, tidsupp-

⁵ Mini-D-5. Diagnostiska kriterier enligt DSM-5 (2014).

⁶ I diagnosmanualerna ingår även mycket svår ID och i DSM diagnosen 'marginell' mental retardation/intellektuell funktionsnedsättning, som inte utgör en intellektuell funktionsnedsättning utan betecknar en marginellt nedsatt kognitiv förmåga.

⁷ Medelvärdet i befolkningen uppskattas till 100, och IQ 70 är två standarddeviationer under medelvärdet, vilket innebär att ca 2 % av befolkningen har lägre IQ än 70. Se vidare Nylander (2019), s. 22 f.

⁸ Se vidare Nylander (2019) s. 23 f.

⁹ Beskrivningen av svårighetsgraderna här utgår från Mini-D-5; Diagnostiska kriterier enligt DSM-5 (2014).

fattning, planera, prioritera och lösa problem. Socialt kan personen ha ett mer omoget språk, svårigheter att uppfatta sociala signaler korrekt och att reglera beteende och känslor. Personen kan också ha bristande socialt omdöme och riskerar att bli manipulerad av andra. Praktiskt kan personen behöva stöd med komplexa dagliga uppgifter, t.ex. att handskas med pengar. Vid *medelsvår ID* ligger personens utveckling av kognitiva, sociala och kommunikativa förmågor påtagligt efter jämnårigas, med en mycket begränsad inlärningsförmåga. Personen behöver dagligt stöd för att klara uppgifter i vardagen. Personen har ett enklare språk, svårigheter att uppfatta och tolka sociala signaler och tydliga begränsningar i omdöme och beslutsförmåga. Vid *svår ID* har personen en påtagligt begränsad förmåga att utveckla abstrakta kognitiva färdigheter och den språkliga förståelsen kan vara begränsad till förenklat tal och gester. Praktiskt behöver personen stöd för alla vardagliga aktiviteter och konstant tillsyn.

Ett sätt att konkretisera vad de olika svårighetergraderna av ID innebär i praktiken är att jämföra personens kognitiva och sociala utvecklingsnivå med den hos barn i olika åldrar. Vid en sådan jämförelse kan en person med lindrig ID beskrivas fungera som ett barn på 9–12 år, medelsvår ID kan jämföras med 5–8 års ålder och svår ID med 2–5 års ålder.¹⁰ Att jämföra vuxna med funktionsnedsättningen ID med barn på detta sätt kan ge en indikation på hur den vuxne kan förväntas fungera kognitivt, socialt och praktiskt, och vilken typ av stöd och skydd personen har behov av. Samtidigt måste understrykas att vuxna med ID inte är barn, utan är och måste bemötas som vuxna. Jämförelsen med barn kan vara problematisk på flera sätt, exempelvis gällande sexuell integritet och självbestämmanderätt.¹¹ En vuxen med ID har också en livserfarenhet som barn inte har, vilket på olika sätt kan ha betydelse för personens funktionsförmåga.

Trots att jämförelsen mellan personer med ID och barn kan vara problematisk så är den vanligt förekommande i den straffrättsliga kontexten (vilket också är en anledning till att jag tar mig friheten att skriva ett bidrag om ID i en skrift med unga i fokus). Det är dock

¹⁰ Se t.ex. Nylander (2019) s. 26 f.

¹¹ Ibid.

viktigt att uppmärksamma att ID i mötet med rätten, inklusive i mötet med straffrätten, sällan aktualiseras för att personer med ID misstänks, åtalas eller döms för brott. Personer med ID kan ha rätt till stöd genom insatser som regleras i lagen (1993:387) om stöd och service till vissa funktionshindrade (LSS), t.ex. boende med särskild service eller personlig assistans. Rättsliga frågor som uppmärksammas av intresseorganisationer, som Riksförbundet för Utvecklingsstörda Barn, Ungdomar och Vuxna (FUB) och Nationell Samverkan för Psykisk Hälsa (NSPH), inkluderar åtgärder mot diskriminering av personer med ID i olika sammanhang, rätten till självbestämmande och rätten till vård av god kvalitet. I den straffrättsliga kontexten uppmärksammas att personer med ID är särskilt sårbara för att utsättas för brott och att dessa personer då kan ha svårare att få tillgång till stöd och hjälp.¹²

Hur vanligt det är att personer med ID begår brott och vad som karakteriserar denna brottslighet är frågor som har undersökts vetenskapligt, men i förhållandevis liten omfattning. En del internationella studier visar att ID är förknippat med en ökad risk att begå brott, medan andra studier inte visar en ökad risk.¹³ I den svenska kontexten har förekomsten av ID bland personer som varit föremål för rättspsykiatrisk undersökning nyligen undersökts av Edberg m.fl.¹⁴ Av totalt 8 442 undersökta personer åren 1997–2013 diagnosticerades 537 med ID (6,4 %), varav 81 % med lindrig ID och 11 % med medelsvår eller svår ID.¹⁵ Studien visar att 15 % av de undersökta med ID dömdes till fängelsestraff.¹⁶ De som dömdes till fängelse hade i högre grad

¹² Se t.ex. NSPH och Civil Rights Defenders yttrande över SOU 2015:52 (2015). Angående personer med ID och utsatthet för brott, se t.ex. Brå:s rapport *Våld mot personer med funktionshinder* (Brå 2007:26), Myndigheten för delaktighets rapport *Mäns våld mot kvinnor med funktionsnedsättning* (2017:29).

¹³ För en aktuell översikt, se Edberg m.fl. (2022). Se även Latvala m.fl. (2022).

¹⁴ Edberg m.fl. (2020), Edberg m.fl. (2022). Författarna utgår från att lagöverträdare med ID i hög utsträckning är föremål för rättspsykiatrisk undersökning.

¹⁵ Edberg m.fl. (2020). För resterande 8 % angavs diagnosen ID med ospecificerad svårighetsgrad.

¹⁶ Ingen av dessa hade måttlig eller svår ID. I artikeln (Edberg, 2022) anges att fällande domar meddelades i samtliga fall. Här har dock 992 av fallen exkluderats på grund av bristande information om huvudbrottet, varav 56 fall där den tilltalade har ID. Det framgår inte av publikationerna om det i något av de exkluderade fallen meddelades friande dom.

tidigare domar, antisocial personlighetsstörning och missbruk, medan de som dömdes till andra påföljder oftare hade andra psykiatriska diagnoser, låg utbildningsnivå och hade fått diagnosen ID före den rättspsykiatriska undersökningen.¹⁷ Författarna drar slutsatsen att sannolikheten att dömas till fängelse vid ID är högre för dem med en högre allmän funktionsnivå i kombination med typiska kriminogena faktorer. Undersökningen kan jämföras med uppgifter i SOU 2002:3. Där anges, med hänvisning till Rättsmedicinalverket, att 2–4 % av rättspsykiatriskt undersökta åren 1988–2000 hade huvuddiagnos ID och att de vanligaste påföljder personer med ID dömdes till var rättspsykiatrisk vård (40 %), skyddstillsyn (39 %) och fängelse (18 %).¹⁸

I årsrapporten från Nationellt rättspsykiatriskt kvalitetsregister för 2020 anges att andelen patienter i rättspsykiatrin som har huvuddiagnos ID ligger runt 5 %.¹⁹ Enligt Socialstyrelsens statistikdatabas för psykiatrisk tvångsvård vårdades år 2020 ca 1 800 personer i den slutna rättspsykiatriska vården.²⁰ ID anges som huvuddiagnos för 57 av dessa personer, varav 41 med lindring ID och 10 med medelsvår ID.²¹ Databasen omfattar åren 2011–2020 och visar under denna period en ökning av personer med huvuddiagnos ID, från mellan 22 och 40 personer under åren 2011–2014 till mellan 54 och 61 personer åren 2015–2020.

Även om allvarliga former av ID sannolikt uppmärksammas under en brottmålsprocess är det dock långt ifrån säkert att alla lagöverträdare med ID genomgår rättspsykiatrisk undersökning.²² Här saknas systematiska undersökningar av hur ofta personer med ID åtalas, döms och straffas för brott. Hur många personer med diagnosen ID som sitter i svenska fängelser är okänt.²³

¹⁷ Edberg m.fl. (2022).

¹⁸ SOU 2002:3, del 1 s. 159. Se även SOU 2006:91 s. 223.

¹⁹ Nationellt rättspsykiatriskt kvalitetsregister, RättspsyK (2020), s. 40.

²⁰ Statistikdatabas för psykiatrisk tvångsvård, https://sdb.socialstyrelsen.se/if_tvangsvard/val.aspx.

²¹ För resterande sex personer var svårighetsgraden ospecificerad. Ingen av de som vårdades under det året hade svår ID.

²² Se vidare avsnitt 4 nedan.

²³ Se Andiné (2019), s. 56.

2. Brottsutredning, skuld och straff

Även om ID i den straffrättsliga kontexten framför allt är relevant som en sårbarhetsfaktor när det gäller utsatthet för brott, förekommer det att personer med ID handlar på ett sätt som omfattas av straffbestämmelser. Ett sådant exempel kan vara en situation där en inneboende på ett LSS-boende är utåtagerande och våldsam mot vårdpersonal. Våld från patienter i en vårdkontext hanteras i stor utsträckning utanför det straffrättsliga systemet, men om våldet polisanmäls kan det leda till förundersökning, åtal och rättegång.²⁴

Beskrivningen av rättegången mot Sofie som fick inleda denna text väcker frågor om vilka straffrättsliga och straffprocessuella möjligheter det finns att undvika en rättsprocess mot en person med ID. I fall där en rättegång trots allt kommer till stånd väcks även frågor om vilken betydelse den tilltalades funktionsnedsättning kan få vid skuldprövning och påföljdsbedömning. I följande avsnitt presenteras en översikt över rättsläget gällande dessa frågor.²⁵

2.1 Möjligheter att undvika rättegång – åtalsunderlåtelse och förundersökningsbegränsning

Det finns i svensk rätt inga regler som förhindrar att en brottmålsrättegång genomförs då den som misstänks har en intellektuell funktionsnedsättning. Det faktum att lagöverträdare med allvarliga psykiatriska sjukdomstillstånd, där även personer med ID kan omfattas, systematiskt särbehandlas vid påföljdsbedömningen ger i stället uttryck för en förväntan om att en rättslig prövning ska genomföras i dessa fall.²⁶ Det

²⁴ Angående intellektuell funktionsnedsättning och våld inom vården se t.ex. Lovell m.fl. (2011) och, i den svenska kontexten, Lundström (2006).

²⁵ Översikten är inte fullständig utan fokuserar på några centrala frågor, främst av utrymmesskäl. Bestämmelser som kan aktualiseras men som inte kommenteras i texten inkluderar strafföreläggande, skadestånd och andra rättsverkningar av brott. Texten behandlar inte heller de eventuella begränsningar av lagföring av personer med ID som kan följa av EKMR och FN:s konvention om rättigheter för personer med funktionsnedsättning (CRPD).

²⁶ Vid allvarlig psykisk störning är det också möjligt att genomföra rättegången utan att den tilltalade deltar. Enligt RB 46:15a punkten 3 kan brottmål avgöras utan att den tilltalade är närvarande om saken kan utredas tillfredställande och ”den tilltalade lider av en allvarlig psykisk störning och hans eller hennes närvaro därför inte är nödvändig”.

är dock möjligt att undvika rättegång genom beslut om förundersökningsbegränsning och åtalsunderlåtelse, där det finns ett utrymme att ta hänsyn till att den misstänkta har ID.

I Sverige gäller som huvudregel en absolut åtalsplikt (RB 20:6), som innebär att åklagare är skyldiga att väcka åtal om det finns tillräckliga skäl att förvänta sig en fällande dom. Åtalsplikten är egentligen inte absolut utan har flera undantag, bland annat möjligheten att besluta om åtalsunderlåtelse i RB 20:7. Regeln ger åklagare möjlighet att inte väcka åtal, framför allt vid mindre allvarliga brott, och motiveras främst av processekonomiska skäl.²⁷

Vid ID kan särskilt den fjärde punkten i RB 20:7 aktualiseras, som möjliggör åtalsunderlåtelse om psykiatrisk vård eller insatser enligt lagen (1993:387) om stöd och service till vissa funktionshindrade (LSS) kommer till stånd. Åtalsunderlåtelse förutsätter dock dessutom ”att något väsentligt allmänt eller enskilt intresse” inte åsidosätts.

I både lagkommentarer och Åklagarmyndighetens riktlinjer beskrivs åtalsunderlåtelse som en form av ”sakerförklaring”.²⁸ I och med beslutet, som registreras i belastningsregistret, konstaterar åklagaren att personen har begått ett brott, vilket förutsätter att skuldfrågan är klarlagd. Detta innebär att förundersökningen ska vara avslutad, och beslutet förutsätter också i regel att den misstänkte erkänner brottet och inte motsätter sig åtalsunderlåtelse. Ett erkännande anses dock inte vara nödvändigt i fall där ”den misstänkte på grund av psykisk sjukdom eller funktionsnedsättning inte kan ge klart besked om sin inställning till brottet”.²⁹

I Åklagarmyndighetens riktlinjer anges att den omständigheten att den misstänkta på grund av psykisk sjukdom eller liknande inte kan medverka inte ska tillmätas någon betydelse vid åtalsprövningen, mot bakgrund av de möjligheter som finns att avgöra mål i den tilltalades utelämnande. RÅR 2021:1, s. 15.

²⁷ I Åklagarmyndighetens riktlinjer betonas syftet att bidra till en effektiv brottsbekämpning ”genom att avstå från att lägga resurser där insatserna ger små eller inga effekter på påföljden”. RÅR 2021:1, s. 1.

²⁸ Begreppet sakerförklaring användes tidigare om den rättsliga slutsatsen att en otillräcklig person hade begått en brottslig gärning, och betecknar vanligtvis ett konstaterande att en person har begått en straffbelagd gärning (som inte utgör en fällande dom).

²⁹ Åklagarmyndighetens riktlinjer anger också att en begäran från den misstänkta om att åtal ska väckas inte bör tillmätas någon självständig betydelse i dessa fall. RÅR 2021:1, s. 15.

Möjligheten att besluta om åtalsunderlåtelse begränsas av hänsyn till väsentliga allmänna och enskilda intressen. De allmänna intressena rör särskilt intresset för ett samhälleligt ingripande vid allvarliga brott och intresset av en enhetlig rättstillämpning där lika fall behandlas lika. Allmänna intressen kan även omfatta markeringar mot mindre allvarliga brott som förekommer i stor omfattning, ingripanden mot personer som begår upprepade brottsligheter, samt behovet av en fällande dom som underlag för beslut om annan rättsverkan, t.ex. återkallelse av körkort.³⁰ Väsentliga enskilda intressen rör brottsoffrets intresse av att brottet utreds och lagförs. Intresset är väsentligt om brottet inneburit en allvarlig kränkning eller skada.³¹

Bestämmelsens fjärde punkt, 'vårdfallen', aktualiseras då den misstänkta personen är föremål för psykiatrisk vård eller insatser enligt LSS.³² Åtalsunderlåtelse förutsätter inte att de insatser som kommer till stånd ska vara särskilt långtgående, t.ex. slutna psykiatriska vård. Prövningen rör främst om insatserna är tillräckligt ingripande i förhållande till brottets allvar. Angående denna intresseavvägning nämns i förarbetena både individualpreventiva skyddsaspekter och allmänprevention. Åklagarmyndighetens riktlinjer anger att "betydande vårdinsatser skapar förutsättningar för att avstå från straffintresset också där brottets art och straffvärde annars hade hindrat ett sådant beslut".³³ Bestämmelsens fokus är alltså behovet av att ingripa mot den misstänkte i preventivt syfte, snarare än den psykiska störningen eller funktionsnedsättningen som en förmildrande omständighet gällande ansvar för brott. Det krävs därmed inte att den misstänkte hade en psykisk störning vid brottet, eller att brottet begåtts på grund av den psykiska störningen.³⁴ Om åtgärden som kommer till stånd utgörs av öppen vård anges i förarbetena att bestämmelsen ska tillämpas restriktivt med hänvisning till hänsyn till "den allmänna laglydnaden".³⁵ Utrymmet att meddela åtalsunderlåtelse med hänvisning till punkten

³⁰ Prop. 1984/85:3 s. 22 f.

³¹ Ibid.

³² Personen kan ha vårdats vid tiden för brottet eller så har brottet utlöst ett omhändertagande eller förberedelser för insatser. Prop. 1984/85:3 s. 52.

³³ RÅR 2021:1, s. 15.

³⁴ Prop. 1990/91:58 s. 483.

³⁵ Prop. 1984/85:3 s. 52.

4 är, enligt Åklagarmyndighetens riktlinjer, stort om den åtgärd som kommer till stånd är ”lämpligast för den misstänkta och också kan anses tillräcklig med hänsyn till brottets allvar”.³⁶

Faktorer som kan inskränka möjligheterna att meddela åtalsunderlåtelse i vårdfallen rör främst enskilda intressen. I riktlinjerna betonas skyddsaspekterna, särskilt gällande brott som begåtts inom ramen för en vård- eller stödåtgärd, t.ex. våld mot vårdpersonal. Att konsekvent meddela åtalsunderlåtelse i sådana fall, med hänvisning till att lagföringen saknar betydelse för vårdens innehåll och varaktighet, riskerar enligt Åklagarmyndigheten att ”förmedla intrycket av att brott på vårdinrättningar avkriminaliseras och att personal, medpatienter och egendom inte åtnjuter det skydd som rättssystemet i övrigt tillhandahåller”.³⁷ Åklagaren ska därför noga pröva skälen för lagföring i det enskilda fallet, t.ex. genom dialog med vårdgivaren, och då ”uppmärksamma de skillnader för andra personers säkerhet som straffprocessuella frihetsberövanden och vård som påföljd kan innebära i jämförelse med den planerade vården”.³⁸

Samma förutsättningar som gäller för åtalsunderlåtelse kan även ligga till grund för ett beslut om att begränsa en förundersökning eller avstå från att inleda förundersökning (RB 23:4 a). Åklagarmyndighetens riktlinjer anger att beslut om förundersökningsbegränsning ska fattas så tidigt som möjligt i processen, vilket förutsätter en prognos om huruvida förutsättningarna för åtalsunderlåtelse skulle vara uppfyllda om utredningen slutförs.³⁹ Angående vårdfallen uppmärksammas i riktlinjerna att det ofta har ett självständigt värde att genomföra en utredning så att en sakerförklaring kan komma till stånd genom ett beslut om åtalsunderlåtelse.⁴⁰

Reglerna om åtalsunderlåtelse och förundersökningsbegränsning är i princip fakultativa. Det är upp till åklagaren att besluta om att begränsa förundersökningen eller meddela åtalsunderlåtelse, och åklagaren kan välja att åtala trots att förutsättningar för åtalsunderlåtelse

³⁶ RåR 2021:1, s. 14.

³⁷ RåR 2021:1, s. 15.

³⁸ Ibid.

³⁹ RåR 2021:1, s. 3.

⁴⁰ RåR 2021:1, s. 15. En förundersökningsbegränsning utgör inte på motsvarande sätt ett registrerat konstaterande om att den misstänkta personen har begått gärningen.

föreligger. Justitieombudsmannen (JO) har dock nyligen riktat kritik mot en åklagare som väckt åtal mot en man med en svår utvecklingsstörning.⁴¹ Mannen åtalades för grov misshandel mot en anställd på det LSS-boende där han vårdades, men frikändes av tingsrätten med hänvisning till att handlandet varit omedvetet, utan ”någon som helst rationell tankeverksamhet och än mindre någon uppfattningsförmåga över vilken effekt handlandet medför” och skett enbart på grund av hans funktionsnedsättning, varför det inte ansågs visat att han haft uppsåt att skada.⁴² Enligt utredningen hade den tilltalade en svår utvecklingsstörning, autism och ADHD, och kunde inte höras i målet på grund av funktionsnedsättningen. Hans känslomässiga funktionsnivå beskrevs som jämförbar med en tvååring och förmågan att tala som den hos en tre- eller fyraåring.

JO betonar i beslutet att reglerna om förundersökning och åtalsunderlåtelse i vårdfallen syftar till ”att undvika att utsätta personer med en svårare sjukdom eller funktionsnedsättning för rättegångar i onödan” och ger utrymme att avstå från åtal av humanitära skäl.⁴³ JO hänvisar till att det svenska rättssystemet har en lång tradition av att särbehandla lagöverträdare med hänsyn till psykisk status och menar att en ordning som innebär att åtal alltid väcks kan uppfattas som ”alltför rigid och ibland även stötande”. Samtidigt uppmärksammas att regelverket inte utesluter att personer med svåra funktionsnedsättningar lagförs. JO menar dock att Rättegångsbalken lämnar ”ett inte obetydligt utrymme” att begränsa förundersökningen och att det måste ifrågasättas vilken funktion lagföringen fyller då den som utreds inte har intellektuell förmåga att delta i rättsprocessen eller förstå vad den handlar om. JO nämner också risken för att processen leder till allvarliga negativa reaktioner, som ångest och stress, och beskriver lagföring under de omständigheter som gäller i fallet som ”svår att förena med rimliga krav på hur rättssamhället bör behandla personer med en svår intellektuell funktionsnedsättning”.

⁴¹ Dnr 6223-2017. Beslutet redovisas i Justitieombudsmännens ämbetsberättelse 2019/20:JO1 s. 397 ff.

⁴² Göteborgs tingsrätts dom i mål B 12353-16.

⁴³ JO hänvisar här till prop. 1984/85:3 s. 37 och prop. 1990/91:58 s. 481 f.

Åklagaren i målet menade att förundersökning och åtalsunderlåtelse var uteslutet på grund av enskilda intressen, då målet rörde grov misshandel och målsäganden, som ville biträda åtalet, hade drabbats av svår kroppsskada. Han anförde också att personer med utvecklingsstörning kan begå uppsåtliga handlingar och att gärningen var en ”fullt medveten handling”, bland annat med hänvisning till att den tilltalade visat ånger efter händelsen.⁴⁴ Även Åklagarmyndigheten yttrade sig vid JO:s prövning och beskrev det som självklart att förundersökning skulle inledas. Myndigheten framhöll att det som talat för att väcka åtal var brottets allvar och brottsofferperspektivet, där utredningen visat att våldet ”sett för sig, utövats på ett rationellt sätt och varit förhållandevis allvarligt”, samt att uppsåtsfrågan varit svårbedömd och att skuldfrågan därmed inte varit klarlagd på det sätt som krävs för åtalsunderlåtelse.⁴⁵

JO:s slutsats är att det rättsliga utrymmet att beakta omständigheter som talar för en förundersökningsbegränsning är större än åklagarens bedömning ger uttryck för. Att händelsen inträffade inom ramen för en stödåtgärd och var en följd av den funktionedsättning som låg till grund för stödåtgärden menar JO kunde ha tillmätts större betydelse. JO menar också att åklagaren borde ha fördjupat underlaget om den misstänktes funktionsnedsättning tidigare under förundersökningen, t.ex. genom att begära att tingsrätten skulle förordna om ett § 7-intyg.⁴⁶ JO anför att ett alltför stort fokus lagts på frågan om den misstänkte haft uppsåt, men tar inte uttryckligen ställning till Åklagarmyndighetens invändning om att oklarheten gällande huruvida misshandeln var uppsåtlig i sig skulle ha inneburit att åtalsunderlåtelse var uteslutet.⁴⁷

⁴⁴ Se Justitieombudsmännens ämbetsberättelse 2019/20:JO1 s. 397 ff.

⁴⁵ Ibid. Åklagarmyndigheten angav dock samtidigt att åklagarens bedömning att den misstänkte haft uppsåt inte var oriktig, även om tingsrätten kommit till en annan slutsats efter ytterligare utredning.

⁴⁶ Ett läkarintyg enligt 7 § i lag (1991:2041) om särskild personutredning i brottmål, m.m. Intyget kallas ibland liten rättspsykiatrisk undersökning.

⁴⁷ Förundersökningsbegränsning hade dock inte förutsatt att skuldfrågan var klarlagd. Se prop. 2011/12:10 s. 14 f.

2.2 Kan intellektuell funktionsnedsättning fria från ansvar?

I de flesta andra rättsordningar undantas personer med mer allvarliga former av ID från straffansvar med hänvisning till att de är otillräkneliga och saknar ansvarsförmåga. En liknande ordning gällde även i Sverige fram till 1965 då brottsbalken trädde i kraft.⁴⁸

Exempelvis stadgar norska Straffeloven (kapitel 3 § 20) att den som vid gärningstidpunkten var otillräknelig på grund av ”høygradig psykisk utviklingshemming” ska undantas straffansvar. Var gränsen går för otillräknelighet vid ID definieras rättsligt och kan omfatta flera av de medicinska diagnosernas svårighetsgrader. Den rättsliga beteckningen ’høygradig’ i bestämmelsen är därmed missvisande. Förarbetena anger en vägledande IQ-gräns på 55–60, vilket innebär att även personer med diagnosen lätt/lindring ID (IQ 55–70) kan omfattas.⁴⁹ Otillräknelighet bestäms dock inte enbart med hänvisning till IQ, utan förutsätter en sammanvägd bedömning som tar hänsyn till den tilltalades funktionsförmåga och verklighetsförståelse.⁵⁰

Den svenska straffrätten skiljer inte mellan tillräkneliga och otillräkneliga lagöverträdare, i stället gäller särskilda påföljdsregler för personer som har en allvarlig psykisk störning. Vid skuldprövningen gäller därmed straffrättens ’vanliga’ regler om uppsåt och oaktsamhet, rättfärdigande och ursäktande omständigheter.⁵¹

En intellektuell funktionsnedsättning kan, precis som andra personliga omständigheter och förmågor, beaktas vid prövningen av uppsåt och oaktsamhet. Här bör ID kunna vara aktuellt särskilt gällande kognitiva skuldrekvisit, alltså de delar av kraven på uppsåt eller oaktsamhet som föreskriver att gärningspersonen ska ha haft en viss insikt eller förståelse för att kunna hållas straffrättsligt ansvarig. Ett tydligt exempel på detta framgår i en av domarna som beskrivs i Kalibers granskning. Där åtalades en man efter att ha huggit med kniv mot två personer och träffat den enas tumme. Den tilltalade hade Downs syndrom och bedömdes ha en mental kapacitet motsvarande den hos ett

⁴⁸ För historiska översikter, se t.ex. Qvarsell (1993) och Grunewald (2008).

⁴⁹ Prop. 154 L (2016–2017), s. 229. Se även Gröning, Husabø & Jacobsen (2019), s. 501 ff.

⁵⁰ Prop. 154 L (2016–2017), s. 229. Se även Gröning, Karnov lovkommentar: Straffeloven – strl. 2005, note 6 til § 20 2. ledd bokstav c, Lovdata.no (besökt 29/8 2022).

⁵¹ För en utförlig beskrivning och analys se Bennet (2020).

barn i förskoleåldern. Åtalet gällde försök till mord, men tingsrätten dömd i stället för misshandel och olaga hot med hänvisning till att det var tveksamt om mannen förstod innebörden av att någon dör.

Hänsyn till ID kan på detta sätt ha betydelse för hur en gärning ska rubriceras när det åtalade brottet förutsätter skuldtäckning av mer avancerade brottsrekvisit. Saknas insikt om att skada kan leda till död kan brottet inte omfatta uppsåt att döda, men personen kan kanske dömas för att ha orsakat skada. Motsvarande gäller mordbrand, som förutsätter att gärningspersonen inser att branden som anläggs innebär fara för annans liv eller hälsa eller för omfattande förstörelse av annans egendom.⁵² Om personen har en mer begränsad förståelse för hur långtgående konsekvenser branden kan få kan det vara aktuellt att istället döma för skadegörelse, där det räcker med en mer omedelbar insikt om att det som brinner blir förstört.

Vid bedömningen av omedveten oaktksamhet bör ID kunna ha betydelse både för ställningstagandet gällande vad den tilltalade kunde ha gjort för att komma till insikt om t.ex. en risk, och vid bedömningen av om det kan begäras att den tilltalade skulle ha agerat annorlunda, alltså det normativa ställningstagandet om vad den tilltalade borde ha gjort.⁵³

En annan del av skuldprövningen som kan aktualiseras vid ID är bedömningen av putativsituationer, alltså då gärningspersonen uppfattar gärningssituationen på ett sätt som aktualiserar en rättfärdigande omständighet, t.ex. nödvärn.⁵⁴ Nedsättningar av en persons språkliga och kognitiva förmåga kan medföra svårigheter att tolka och förstå omgivningen, vilket kan leda till missförstånd. En person med ID kan ha svårt att avgöra vilket beteende som är ändamålsenligt i olika situationer och att förstå andra människors känslor och perspektiv.⁵⁵ Det kan därmed vara relevant att ta hänsyn till ID vid bedömningen av om

⁵² BrB 13:1.

⁵³ Se t.ex. Asp, Ulväng & Jareborg (2013) s. 373. Vid prövningen av omedveten oaktksamhet menar författarna att en psykiskt avvikande gärningsperson oftast inte har haft förmåga eller tillfälle att göra vad som hade krävts för att komma till insikt.

⁵⁴ Se t.ex. Asp, Ulväng & Jareborg (2013) s. 345 f.

⁵⁵ Se t.ex. Sturm m.fl. (2016), s. 256 ff., som konstaterar att starka reaktioner hos personer med intellektuell funktionsnedsättning kan missförstås som tecken på sjukdom eller oförmåga när de snarare är ”normala reaktioner i en, för personen med intellektuell utvecklingsstörning, onormal och svårförståelig situation”.

gärningspersonen kan ha uppfattat gärningssituationen som en nöd- eller nödsituation, eller felaktigt trott att samtycke förelegat.⁵⁶

Även ursäktande omständigheter kan aktualiseras vid ID. Liksom vid uppsåtsbedömningen ska prövningen utgå från gärningspersonens förmåga och uppfattning av händelseförloppet. Om personen har agerat utöver vad som är tillåtet i en nöd- eller nödvärnssituation ska personen, enligt bestämmelsen om excess i BrB 24:6, vara fri från ansvar om omständigheterna var sådana att han eller hon svårligen kunde besinna sig. Vid bedömningen ska farans art och tiden personen haft till förfogande beaktas, men också personens individuella egenskaper.⁵⁷ En intellektuell funktionsnedsättning kan innebära att personen har svårt att kontrollera sitt handlande i en pressad situation och kan, särskilt om ID förekommer i kombination med autismspektrumtillstånd, medföra att personen har betydande svårigheter att hantera stress.

Ytterligare en möjlig ansvarsfrihetsgrund som kan aktualiseras vid ID är regeln om straffrättsvillfarelse i BrB 24:9. Bestämmelsen anger att en gärning som någon begår i villfarelse rörande dess tillåtlighet inte skall medföra ansvar om villfarelsen ”på grund av att fel förekommit vid kungörandet av den straffrättsliga bestämmelsen eller av annan orsak var uppenbart ursäktlig”. En person med ID kan ha svårigheter att förstå vad som är tillåtet och otillåtet. En oförmåga att förstå rättsliga regler eller en felaktig tro att det man gör är tillåtet är dock inte tillräckligt för att personen ska ursäktas, detta gäller oavsett varför missförståndet har uppstått. Det är dock möjligt att en allvarlig intellektuell funktionsnedsättning kan utgöra en sådan ”annan orsak” som gör en straffrättsvillfarelse uppenbart ursäktlig. Frågan har prövats av Högsta domstolen i ett av få vägledande avgöranden som rör gärningspersoner med ID: NJA 2012 s. 564.

NJA 2012 s. 564 gäller en ung man som åtalades för våldtäkt mot barn efter att ha genomfört samlag och annan jämförlig sexuell hand-

⁵⁶ Detta gäller även uppsåt till samtycke som objektivt brottsrekvisit vid t.ex. våldtäkt. Eventuellt tar HD i NJA 2015 s. 948 hänsyn till att den tilltalade har en lindring utvecklingsstörning vid bedömningen av om han har uppfattat att målsäganden har samtyckt till sexuella handlingar.

⁵⁷ Se t.ex. NJA 2009 s. 234, NJA 2012 s. 45 och RH 2008:90.

ling med målsäganden som var 11–12 år gammal. I målet inhämtades ett rättspsykiatriskt utlåtande som angav att den tilltalade hade en allvarlig psykisk störning, i form av autistiskt syndrom och lindrig mental retardation. Den tilltalade, som var 17 år gammal vid gärningarna, hade enligt utlåtandet svårt att förklara vad som hade hänt och bedömdes inte fullt ut förstå anklagelsen, gärningens innebörd eller dess konsekvenser. Han beskrevs fungera på samma nivå som ett barn i åldern 10–12 år och hade vid gärningstillfällena lekt med dockor tillsammans med målsäganden ”som två jämnåriga barn”. I utlåtandet angavs att den tilltalade ”inte [hade] förmåga att inse gärningarnas straffrättsliga innebörd och inte heller innebörden av begreppet samlag”.⁵⁸

Högsta domstolens majoritet dömde den tilltalade till ansvar, med hänvisning till att han var medveten om vad han gjorde och om målsägandens ålder. HD accepterar att han inte visste att gärningarna var otillåtna, men drar slutsatsen att regeln om straffrättsvillfarelse inte är tillämplig, då det psykiska tillståndet visserligen var allvarligt men inte utgjorde ”ett så särpräglat individuellt fall att det motiverar en tillämpning av regeln om frihet från ansvar.”⁵⁹ Två justitieråd var dock skiljaktiga i frågan om straffrättsvillfarelse och menade att det mot bakgrund av den tilltalades funktionsnedsättning, bristande förmåga att inse gärningens straffrättsliga innebörd och omständigheterna vid gärningarna var ”orimligt att lasta [honom] för att han inte kände till att hans handlande var straffbelagt.”⁶⁰ Även om majoriteten inte accepterar resonemanget förefaller domskälen lämna utrymme för en möjlighet att en liknande funktionsnedsättning av särskilt djupgående eller särpräglad art skulle kunna medföra ursäktlig straffrättsvillfarelse.⁶¹

⁵⁸ NJA 2012 s. 564, p. 2.

⁵⁹ Punkt 18 i domen.

⁶⁰ Justitieråden hänvisade till ett förarbetsuttalande om att ”rättsordningen inte kan förlova i auktoritet på att den klart talar om att den avstår från att behandla medborgarna på ett orättfärdigt sätt”.

⁶¹ Borgeke, som dock var ett av de skiljaktiga justitieråden i målet, menar att avgörandet kan uppfattas så att frågeställningen fortfarande är öppen. Borgeke & Månsson (2019), s. 22 not 9. Se även Martinsson (2016), s. 246 f.

2.3 Betydelsen av intellektuell funktionsnedsättning vid straffmätning och påföljdsval

Vid straffmätningen kan flera av de förmildrande omständigheter som ska beaktas vid bedömningen av straffvärdet aktualiseras på grund av att den tilltalade har ID. Enligt BrB 29:3 1 st. 2 p. ska särskilt beaktas om ”den tilltalade till följd av en allvarlig psykisk störning haft nedsatt förmåga att inse gärningens innebörd eller att anpassa sitt handlande efter en sådan insikt eller annars till följd av en psykisk störning, sinnesrörelse eller av någon annan orsak haft nedsatt förmåga att kontrollera sitt handlande.”⁶² I fall där gärningspersonen har ID kan bestämmelsen tillämpas om personens funktionsnedsättning bedöms utgöra en allvarlig psykisk störning. Straffflindringsgrunden är dock också tillämplig om personen annars till följd av ”psykisk störning, sinnesrörelse eller av någon annan orsak” haft en nedsatt förmåga att kontrollera sitt handlande. En intellektuell funktionsnedsättning kan här omfattas av begreppet psykisk störning.⁶³ Enligt propositionen ska den psykiska störningen ”på ett mera påtagligt sätt ha haft betydelse vid gärningstillfället” och reduktionen av straffvärdet blir större om störningen i högre grad har inverkat på personens handlande.⁶⁴

Ytterligare en förmildrande omständighet som särskilt ska beaktas vid bedömningen av straffvärdet är om den tilltalades handlande ”stått i samband med hans eller hennes bristande utveckling, erfarenhet eller omdömesförmåga” (BrB 29:3, 1 st. 3 p.). Bestämmelsen är tillämplig för unga lagöverträdare, men kan också aktualiseras för vuxna med brister i utveckling eller omdömesförmåga.⁶⁵ Bristen måste utgöra en ”avvikelse från vad som får anses vara normalt för med den tilltalade

⁶² Bestämmelsen aktualiseras i första hand då rätten ska avgöra om gärningspersonen kan dömas till fängelse eller inte enligt BrB 30:6 (se nedan). Att personens förmåga varit nedsatt kan påverka straffvärdet på ett sätt som har betydelse för om det föreligger synnerliga skäl att döma till fängelse eller inte, och har också betydelse för hur långt fängelsestraffet blir om en person med allvarlig psykisk störning ändå kan dömas till fängelse. Se prop. 2007/08:97 s. 37.

⁶³ Bäcklund m.fl., Brottsbalken (1 jan. 2022, Juno) kommentaren till 29 kap. 3 §.

⁶⁴ Prop. 2007/08:97 s. 37.

⁶⁵ Se NJA 1995 s. 106 och NJA 2000 s. 314.

jämförbara personer” och det ska finnas ett orsakssamband mellan brottet och personens bristande utveckling.⁶⁶

Vid straffmätningen beaktas även billighetsskäl i BrB 29:5, där ID skulle kunna utgöra en omständighet som påkallar att den tilltalade får ett lägre straff än brottets straffvärde motiverar.⁶⁷ Även regeln om påföljdseftergift i BrB 29:6 skulle kunna aktualiseras, om rätten anser att det är uppenbart oskäligt att döma till påföljd.

Vid påföljdsvalet är det av avgörande betydelse om gärningspersonens funktionsnedsättning och sinness tillstånd i övrigt uppfyller kriterierna för en allvarlig psykisk störning, vilket kan medföra att domstolen är förhindrad att döma personen till fängelse enligt BrB 30:6 och möjliggöra rättspsykiatrisk vård som påföljd enligt BrB 31:3. Begreppet allvarlig psykisk störning omfattar i första hand psykiatriska sjukdomstillstånd som innebär en förändrad verklighetsuppfattning och allvarligheten bedöms med hänsyn till störningens art och grad.⁶⁸

När det gäller definitionen av en allvarlig psykisk störning och förutsättningarna för tvångsvård korresponderar Brottsbalken delvis mot reglerna i den förvaltningsrättsliga tvångsvårdslagstiftningen. Enligt 3 § lag (1991:1128) om psykiatrisk tvångsvård (LPT) kan den som har en allvarlig psykisk störning bli föremål för tvångsvård, men paragrafen anger ett undantag i fall där personens psykiska störning enbart utgörs av en utvecklingsstörning. En intellektuell funktionsnedsättning kan alltså utgöra en allvarlig psykisk störning, men psykiatrisk tvångsvård kan endast komma till stånd om personen med ID har andra psykiatriska diagnoser som ger upphov till ett oundgängligt vårdbehov.⁶⁹ Något motsvarande undantag finns dock inte i den straffrättsliga kontexten. Om en person med ID anses ha en allvarlig psykisk störning kan personen dömas till rättspsykiatrisk vård om övriga förutsättning-

⁶⁶ Prop. 2009/10:147 s. 45. Före 2010 förutsattes en ”uppenbart” bristande utveckling. Syftet med lagändringen, som omfattade flera påföljdsregler, var att åstadkomma en mer differentierad bedömning av straffvärde. I propositionen anges dock att någon stor utvidgning av när hänsyn ska tas till gärningspersonens bristande utveckling inte avsågs. Prop. 2009/10:147 s. 30.

⁶⁷ Se NJA 2012 s. 564 som kommenteras nedan.

⁶⁸ Prop. 1990/91:58 s. 86 f. och 452 ff.; NJA 1998 s. 162.

⁶⁹ Se prop. 1990/91:58 s. 453 ff. Se även Vuxna med intellektuell funktionsnedsättning inom psykiatri, Kliniska Riktlinjer, Svensk Psykiatrisk Förening (2019).

är för påföljden är uppfyllda.⁷⁰ Bestämmelsen ger även möjlighet att förena den rättspsykiatriska vården med särskild utskrivningsprövning om det finns risk för att personen återfaller i brottslighet som är av allvarligt slag. Särskild utskrivningsprövning är en samhällsskyddsåtgärd, som innebär att det är förvaltningsrätten som beslutar om när vården kan avslutas.⁷¹

Rättspsykiatrisk vård beskrivs i lagmotiven som en påföljd som endast används undantagsvis för personer med ID. Personer med ID förväntas dock inte heller dömas till fängelse. I propositionen uttalade departementschefen att det i de sällsynta fall då personer med ID begår allvarliga våldsbrott i allmänhet också föreligger en psykisk störning som kräver psykiatrisk behandling.⁷² Utgångspunkten är alltså att rättspsykiatrisk vård förväntas vara motiverad av andra skäl än den intellektuella funktionedsättningen i de fall där personer med ID begår brott som motiverar en frihetsberövande påföljd. Vid mindre allvarliga brott aktualiseras i stället påföljderna böter, villkorlig dom eller skyddstillsyn.

Om brottet begåtts under påverkan av en allvarlig psykisk störning har domstolen också möjlighet att besluta att den tilltalade ska vara fri från påföljd (BrB 30:6 3 st.). Bestämmelsen kan tillämpas om fängelse är uteslutet som påföljd samtidigt som det saknas sådant vårdbehov som krävs för rättspsykiatrisk vård, om domstolen anser att ingen annan påföljd bör dömas ut.⁷³

I NJA 2012 s. 564, som beskrivs i föregående avsnitt, tillämpade HD både strafflindringsgrunden gällande nedsatt förmåga att kontrollera handlandet i BrB 29:3, fängelseförbudet i BrB 30:6, billighetsskälerna i BrB 29:5 och regeln om påföljdseftergift i BrB 29:6.⁷⁴ HD beskriver det som självklart (det ”ligger i öppen dag”) att den tilltalade haft en nedsatt förmåga att kontrollera sitt handlande på ett sådant sätt

⁷⁰ Här krävs att det med hänsyn till personens psykiska tillstånd och personliga förhållanden i övrigt är påkallat att personen är intagen på en sjukvårdsinrättning för psykiatrisk vård, som är förenad med frihetsberövande och annat tvång, samt att påföljden för brottet inte kan stanna vid böter (BrB 31:3).

⁷¹ Särskild utskrivningsprövning regleras i lag (1991:1129) om rättspsykiatrisk vård.

⁷² Prop. 1990/91:58 s. 470.

⁷³ Se t.ex. NJA 2012 s. 564 och RH 2008:90.

⁷⁴ Se även NJA 2015 s. 948, HD:s dom i mål B 3552-17 samt NJA 2022 s. 75.

som utgör en förmildrande omständighet. Hans allvarliga psykiska störning medför också att fängelseförbud föreligger. Som billighets-skäl beaktas att den tilltalade skulle drabbas oskäligt hårt av ett straff utmätt efter brottets straffvärde (BrB 29:5 p. 2). Här hänvisar HD till att den tilltalade ”varit mycket ångerfull i sin attityd till gärningarna när han i efterhand har fått klart för sig att han har brutit mot samhälls-regler” och till hans psykiska tillstånd och situation i övrigt. HD menar dessutom att det som den tilltalade ”tvingats genomgå under processens gång” ska beaktas under den åttonde punkten, med hänvisning till att rättsprocessen till följd av hans psykiska tillstånd har lett till stor oro och mycket starka reaktioner.⁷⁵ HD menar slutligen att det mot bakgrund av förmildrande omständigheter och billighetsskäl framstår som uppenbart oskäligt att döma till en påföljd, och meddelar därför påföljdseftergift.⁷⁶

3. Utredningar, kritik och lagförslag som inte blev av

Då brottsbalken infördes kunde de som enligt strafflagen 5:5 bedömts vara otillräkneliga på grund av en höggradig utvecklingsstörning (”sinnesslöhet”) dömas till ansvar för brott. De påföljder som då var tillgängliga var böter, skyddstillsyn och överlämnande till sluten psykiatrisk vård. I samband med införandet av 1967 års omsorgslag infördes dock den särskilda vårdpåföljden ’vård i specialsjukhus för psykiskt utvecklingsstörda’, som omfattade en bredare grupp lagöverträdare än dem som tidigare ansetts vara otillräkneliga.⁷⁷

⁷⁵ HD konstaterar dock att olägenheter och lidande under rättsprocessen normalt inte ska beaktas vid påföljdsbestämningen, se punkt 24 i domen med hänvisning till prop. 1987/88:120 s. 96.

⁷⁶ Två justitieråd är dock skiljaktiga gällande påföljdseftergift och menar att omständigheterna inte är så speciella att det är uppenbart oskäligt att döma till påföljd. I stället förordas villkorlig dom.

⁷⁷ Se prop. 1967:142 s. 120. Föresättningarna var att vården var oundgängligen påkallad med hänsyn till utvecklingsstörningens grad och att den utvecklingsstörde till följd av störningen var farlig för annans säkerhet eller hälsa eller för eget liv, var ur stånd att ta vård om sig själv, att skydda sig själv mot att bli sexuellt utnyttjad eller hade ett grovt störande levnadssätt. För en översikt över rättsutvecklingen, se SOU 2002:3 del 1 s. 170–173. För en historisk översikt se vidare Grönwall m.fl. (2022).

Den särskilda vårdpåföljden avskaffades i samband med reformen av reglerna för tvångsvård som trädde i kraft 1992.⁷⁸ Reformen syftade till att begränsa användningen av tvång inom psykiatrin och innebar också en snävare avgränsning av reglerna för straffrättslig särbehandling genom införandet av begreppet allvarlig psykisk störning.⁷⁹ Sedan dess omfattas personer med utvecklingsstörning av de allmänna reglerna gällande psykiskt störda lagöverträdare, och kan därmed dömas till rättspsykiatrisk vård eller fängelse (se föregående avsnitt).⁸⁰

I propositionen motiveras avskaffandet av den särskilda påföljden delvis med att den tillämpades i få fall och att det därmed saknades ett praktiskt behov för en särskild påföljdsform. Departementschefen angav också att de skyddsaspekter som kan aktualiseras då personer med utvecklingsstörning begår allvarliga brott i stället kunde tillgodoses genom påföljden rättspsykiatrisk vård med särskild utskrivningsprövning. Lagrådet uppmärksammade risken för tillämpningsproblem gällande lagöverträdare med utvecklingsstörning som inte har en annan psykisk störning som kräver psykiatrisk vård, men detta avfärdades av departementschefen med hänvisning till att sådana fall skulle vara av "extrem undantagskaraktär".⁸¹ Det sista specialistsjukhuset avvecklades 1997 och de kvarvarande intagna som dömts till påföljden betraktades i stället som överlämnade till rättspsykiatrisk vård med särskild utskrivningsprövning.⁸²

Flera utredningar har föreslagit olika förändringar av reglerna för ansvar och påföljd för lagöverträdare med ID. Förslag om att återinföra ett tillräknelighetsrekvisit har lagts fram av Straffansvarsutredningen (SOU 1996:185), Psykansvarskommittén (SOU 2002:3) och Psykiatrilagsutredningen (SOU 2012:17). Förslagen motiveras med hänvisning till skuldprincipen och behovet av ökad rättssäkerhet, rättvisa och

⁷⁸ Se prop. 1990/91:58 s. 470.

⁷⁹ Enligt propositionen skulle begreppet allvarlig psykisk störning omfatta sådana kvalificerade former av psykisk utvecklingsstörning som tidigare betecknades som sinnesslöhet., se prop. 1990/91:58 s. 531.

⁸⁰ I propositionen sägs dock att reformen självfallet inte utesluter att fängelse bör användas med stor försiktighet för psykiskt utvecklingsstörda och att skyddstillsyn och böter är de påföljder som i första hand bör komma i fråga. Prop. 1990/91:58 s. 531.

⁸¹ Prop. 1990/91:58 s. 470 f.

⁸² SOU 2002:3 del 1 s. 173.

humanitet vid den straffrättsliga hanteringen av lagöverträdare med psykiatriska sjukdomstillstånd och funktionsnedsättningar.

I reformförslagen beskrivs flera problem med den nuvarande ordningen som rör lagöverträdare med ID.⁸³ Kritiken gäller framför allt att personer med ID, i strid med departementschefens förutsägelse, å ena sidan riskerar att dömas till fängelsestraff trots att det ”knappast är rimligt med hänsyn till deras personliga förhållanden” och å andra sidan riskerar att dömas till rättspsykiatrisk vård, trots att det inte föreligger något psykiatriskt vårdbehov.⁸⁴

Angående fängelsestraff uppmärksammas att personer med ID riskerar att fara illa i fängelsemiljön, t.ex. genom att utnyttjas av andra intagna, att det saknas tillräcklig kompetens och resurser inom Kriminalvården för att uppmärksamma och tillgodose dessa personers särskilda behov av stöd och hjälp, samt att personer med ID drabbas särskilt hårt av fängelsestraff ”då utvecklingsstörningen medför att en sådan påföljd måste anses som inhuman och olämplig”.⁸⁵ Psykansvarskommittén anför att personer med ID ofta har svårt att förstå sambandet mellan gärningen och påföljden ”vilket leder till att verkställighetstiden upplevs som meningslös och destruktiv”.⁸⁶

Gällande rättspsykiatrisk vård uppmärksammas att inte heller den rättspsykiatriska vården är anpassad för de särskilda stödbehov som personer med ID har, t.ex. gällande resurser för hjälp med vardagsrutiner. Att personer med ID som saknar psykiatriskt vårdbehov döms till rättspsykiatrisk vård skapar också etiska dilemman, då det strider mot den grundläggande principen att läkare inte ska tvångsvårda någon som saknar vårdbehov. En reform anses också behövas för att på ett bättre sätt tillgodose behovet av samhällsskydd, vilket idag ligger under den rättspsykiatriska vårdens ansvar, med följden att personer vårdas längre tid än vad som är motiverat med hänsyn till vårdbehov. Kritiken mot förhållandena för personer med ID inom den rättspsykiatriska

⁸³ Problemen gällande lagöverträdare med ID anses även gälla lagöverträdare med allvarliga neuropsykiatriska funktionshinder och reformförslagen gäller även denna grupp.

⁸⁴ Dir. 1999:39; SOU 2012:17 s. 513.

⁸⁵ Dir. 1999:39.

⁸⁶ SOU 2002:3 del 2, s. 261.

vården bygger i viss utsträckning på klinisk erfarenhet och observationer i enskilda fall, men har även stöd i forskning och utvärderingar.⁸⁷

Gällande frågan om straffansvar har uppmärksammats att straffrättens 'vanliga' regler för ansvar för brott inte i tillräckligt hög utsträckning leder till friande domar i fall där personer saknar förmåga att förstå eller anpassa sitt handlande.⁸⁸ Gällande unga lagöverträdare med allvarlig psykisk störning menar Nordlöf att rättstillämpningen visar på en rättsstridig presumtion för uppsåt.⁸⁹ I de två senaste utredningarna föreslås att en 'svår utvecklingsstörning' ska utgöra ett grundtillstånd som kan innebära att en person är straffrättsligt otillräknelig.⁹⁰ Grundtillstånden, där även 'allvarlig psykisk störning', 'tillfällig sinnesförvirring' och 'allvarligt demenstillstånd' ingår, ska ringa in sinnesstillstånd där den tilltalade har en sådan störd verklighetsuppfattning eller brist på förmåga att kontrollera sitt handlande att personen inte kan relatera sitt handlande till dess faktiska sammanhang. Utöver ett grundtillstånd förutsätts för otillräknelighet att personen har saknat förmåga att förstå eller kontrollera sitt handlande.⁹¹

Det är förhållandevis oklart vad som utgör en svår utvecklingsstörning enligt reformförslagen. Psykansvarskommittén anger att tillstånden som avses "ofta enligt gällande rätt [är] att bedöma som allvarlig psykisk störning vid tillämpning av fängelseförbudet", och motiverar att de anges separat från begreppet allvarlig psykisk störning då de "inte utgör allvarlig psykisk störning som grund för tvångsvård enligt LRV eller LPT".⁹² Enligt kommittén kan utvecklingsstörning "i vissa

⁸⁷ Se t.ex. Edberg m.fl. (2022) som konstaterar att systematiska studier visar på brister gällande behandlingsprogram för personer med ID inom rättspsykiatri. Edberg m.fl. (2020) finner också, i linje med andra internationella studier, att personer med ID inom rättspsykiatri medicinerar med antipsykotisk medicin, trots att de inte diagnosticeras med psykossjukdom. Forskarna menar, med hänvisning till sin kliniska erfarenhet, att antipsykotisk medicin i dessa fall används för att hantera beteendeproblem, vilket beskrivs som problematiskt. Se Nylander m.fl. (2019) för en mer utförlig diskussion. Även Nationellt rättspsykiatriskt kvalitetsregister uppmärksammar att personer med ID är en patientgrupp "vars vårdbehov kan vara svåra att tillgodose i en rättspsykiatrisk vårdmiljö.", Nationellt rättspsykiatriskt kvalitetsregister, RättspsyK (2020), s. 40.

⁸⁸ Se vidare Bennet (2020).

⁸⁹ Nordlöf (2012).

⁹⁰ Se SOU 2002:3 del 2 kapitel 8; SOU 2012:17 avsnitt 9.5.

⁹¹ Se vidare SOU 2002:3 del 2, s. 367 ff. och SOU 2012:17 s. 541 ff.

⁹² SOU 2002:3 del 2, s. 367.

specifika gärningssituationer medföra en så förändrad verklighetsuppfattning eller en sådan brist på kontrollförmåga att ansvarsfrihet bör bli följden”⁹³, och framhåller att det ska vara fråga om ”kvalificerade former av utvecklingsstörning” med ”en global psykisk nivå-sänkning som innebär att den psykologiska och sociala funktionsförmågan är avsevärt påverkad”.⁹⁴ Psykiatrilagsutredningen beskriver tillstånd som ”kan leda till att gärningsmannen får en sådan störd verklighetsuppfattning eller brist på kontrollförmåga att han eller hon inte kan relatera sitt handlande till dess faktiska sammanhang”.⁹⁵ Utredningen anger att en sådan utvecklingsstörning ska kunna utgöra ett grundtillstånd även då den inte faller under begreppet allvarlig psykisk störning.⁹⁶

Beteckningen svår utvecklingsstörning är missvisande i förhållande till de medicinska diagnoserna på samma sätt som den norska otillräknelighetsgrunden.⁹⁷ Förledet ’svår’ ger intrycket att det enbart är ID av den medicinska svårighetsgraden svår som omfattas, men detta kan rimligen inte avses med hänvisning till att även personer med diagnosen måttlig, och i vissa fall lindring, ID idag kan omfattas av fängelseförbudet.⁹⁸ Flera remissinstanser har uppmärksammat att grundtillståndet är vagt definierat och har en oklar utformning i relation till diagnosbeteckningarna.⁹⁹

En ny påföljd ingår också i reformförslagen. Påföljden ska gälla lagöverträdare med ID som inte anses vara otillräkneliga, och utgör en särskild form av verkställighet av fängelsestraff. Grundtanken är att en tillräknelig lagöverträdare med ID ska kunna dömas till ansvar för brott och ådömas en påföljd enligt samma regler som andra lagöverträdare.¹⁰⁰ Ett fängelsestraff ska dock kunna avtjänas på ett ”slu-

⁹³ SOU 2002:3 del 2, s. 249.

⁹⁴ SOU 2002:3 del 2, s. 367.

⁹⁵ SOU 2012:17 s. 544 f.

⁹⁶ SOU 2012:17 s. 544 f., s. 938.

⁹⁷ Se avsnitt 2 ovan.

⁹⁸ Jfr NJA 2012 s. 564, där HD tillämpade fängelseförbudet i ett fall där den tilltalade hade diagnosen lindrig mental retardation, visserligen i kombination med autism. Tillräknelighetsbegreppet i reformförslagen avses korrespondera mot dagens fängelseförbud.

⁹⁹ För en sammanställning av remissvaren till SOU 2002:3, se Ju2002/481/L5. Se även Andiné (2019), s. 56.

¹⁰⁰ Förslagen innebär att påföljden rättspsykiatrisk vård avskaffas, vilket förutsätter att personer med ett psykiatriskt vårdbehov som begår allvarliga brott antingen anses vara

tet boende” (SOU 2002:3) eller ”sluten stödenhet” (SOU 2012:17).¹⁰¹ Enheten beskrivs som ett slutet gruppboende, uppbyggt enligt principerna för en bostad med särskild service i LSS, där personalen har särskild kompetens gällande funktionsnedsättningar och de dömda ska erbjudas anpassat stöd och habiliterings- och rehabiliteringsåtgärder. Verksamheten ska bedrivas i små enheter med få intagna.

De lagöverträdare som ska avtjäna fängelsestraff vid sådana stödenheter är personer med svår utvecklingsstörning, svår autismspektrumstörning eller en annan stor och varaktig psykisk funktionsnedsättning som innebär att personen har ett särskilt behov av det stöd som kan ges vid en sådan stödenhet. Gruppen lagöverträdare är tänkt att motsvara dem som omfattas av rätten till stöd enligt 1 § 1 och 2 i LSS, men en samlad bedömning av personens funktionsnedsättning ska göras.

Beslutet om verkställighet i en sluten stödenhet ska fattas av domstol i samband med att fängelsestraffet döms ut.¹⁰² Beslutet förutsätter ett rättspsykiatriskt underlag som bekräftar att den dömda har de behov som förutsatts. Psykansvarskommittén, som jämförde verkställighetsformen med sluten ungdomsvård, föreslog att ansvaret skulle ligga hos SiS, medan Psykiatrilagsutredningen menade att stödenheterna borde omfattas av Kriminalvårdens verksamhet.

Det har tidigare presenterats andra förslag med innebörden att Kriminalvården skulle få ett utökat uppdrag gällande vård och stöd till de intagna. Exempelvis föreslog Psykiatriutredningen 1992 att kriminalvården skulle kunna köpa vårdplatser av psykiatriska vårdgivare och att specialenheter inom kriminalvården skulle inrättas för personer med lindring psykisk utvecklingsstörning.¹⁰³ Frågan övertogs av

otillräkneliga eller döms till fängelse. Det psykiatriska vårdbehovet ska då tillgodoses inom ramen för fängelsestraffet. Se vidare SOU 2012:17 s. 574 ff.

¹⁰¹ SOU 2002:3 del 2, s. 260 ff.; SOU 2012:17 s. 586 ff. Psykiatrilagsutredningen förespråkar benämningen sluten stödenhet, med hänvisning till att ordet boende indikerar en frivillig form av placering snarare än verkställighet av ett fängelsestraff.

¹⁰² Kriminalvården ska kunna fatta beslut om verkställighet i sluten stödenhet om man uppmärksammar att en person som avtjänar fängelsestraff uppfyller förutsättningarna, och ska även kunna besluta att den dömda inte längre ska undergå fängelsestraff i en sluten stödenhet om personen inte längre uppfyller förutsättningarna för sådan verkställighet.

¹⁰³ Se SOU 1992:73.

Fängelseutredningen, som dock ansåg att en överföring av ansvar för sjukvård till Kriminalvården skulle strida mot normaliseringsprincipen, som slår fast att intagna ska ha samma rätt till samhälleliga stöd- och vårdinsatser som andra medborgare.¹⁰⁴

Ytterligare ett alternativ föreslogs av Nationell psykiatrisamordning 2006, där ett överlämnande till ett slutet boende i stället skulle fungera som en separat påföljdsform, liknande den särskilda vårdpåföljden för psykiskt utvecklingsstörda som avskaffades 1992.¹⁰⁵ Påföljden skulle organiseras i små enheter vid de rättspsykiatriska regionvårdsenheterna och ansvaret för verkställigheten skulle ligga hos landstingen. I förslaget ingick dessutom att möjliggöra rättspsykiatrisk vård som påföljd för gärningspersoner med utvecklingsstörning i behov av psykiatrisk vård, även om personen inte bedömts ha en allvarlig psykisk störning.¹⁰⁶ Förslaget avvisades av Psykiatrilagsutredningen med hänvisning till att de allmänna principerna för straffmätning och påföljdsval i så hög grad som möjligt bör gälla även psykiskt störda lagöverträdare. Den dömdes vårdbehov ska inte styra påföljdsvalet, i stället ska behovet av vård och stöd tillgodoses inom ramen för verkställigheten. Att landstingen skulle ansvara för påföljdsformen avfärdades med hänvisning till att påföljden rör verkställighet av straff och därmed borde kontrolleras av staten.¹⁰⁷

Förslagen om att undanta personer med svår utvecklingsstörning från ansvar och inrätta en särskild verkställighetsform för lagöverträdare med ID har fått ett övervägande positivt mottagande. Kritiska synpunkter har dock framförts gällande bristen på tydlig definition av grundtillståndet svår utvecklingsstörning, och flera remissinstanser har påtalat behovet av en tydligare organisation av de slutna stödenheterna t.ex. gällande användningen av tvångsåtgärder och samverkan med den rättspsykiatriska vården. Det har också uppmärksamats att

¹⁰⁴ Se SOU 1994:5.

¹⁰⁵ Se SOU 2006:91 s. 142 f.

¹⁰⁶ Syftet med lagförslaget var att dessa personer skulle dömas till vård i stället för fängelsestraff, med hänvisning till utgångspunkten att det fåtal personer med utvecklingsstörning, autism eller liknande tillstånd som gjort sig skyldiga till allvarliga brott ofta har omfattande psykosociala och psykiatriska problem och kräver kvalificerade insatser av välutbildad vårdpersonal.

¹⁰⁷ Se SOU 2012:17 s. 594 f.

tillkomsten av slutna stödenheter kan påverka kvaliteten på kommunernas LSS-boenden negativt, genom ett utnyttjande av möjligheten att slussa resurskrävande personer in i rättssystemet.¹⁰⁸

En del kritiska synpunkter har också framförts gällande införandet av ett tillräknelighetskrav. Exempelvis menar Riksförbundet för Utvecklingsstörda Barn, Ungdomar och Vuxna (FUB) i remissvar till SOU 2002:3 att det finns principiella tveksamheter med att peka ut en viss grupp människor som otillräkneliga, som då utsätts för ”ett slags stigmatisering och omyndigförklarande”.¹⁰⁹ Kommittéerna invänder mot detta argument att tillräkneligheten rör en specifik gärning vid en viss tidpunkt¹¹⁰, vilket avvisas av FUB med hänvisning till att svår utvecklingsstörning inte är ett föränderligt tillstånd, utan enligt förslagen i princip likställs med otillräknelighet.

Trots den samstämmiga beskrivningen av hur lagöverträdare med ID riskerar att fara illa både i fängelse och inom den rättspsykiatriska vården har några lagändringar inte genomförts. I offentliga uttalanden har reformförslagen dock förespråkats av företrädare för både socialdemokratiska och borgerliga regeringar. År 2004 svarade dåvarande justitieminister Thomas Bodström på en skriftlig fråga från en riksdagsledamot om vad regeringen gör för att undvika att personer med intellektuella funktionshinder döms till fängelse.¹¹¹ Justitieministern hänvisade till beredningen av Psykansvarskommitténs förslag och svarade att han såg mycket positivt på arbetet förbättra omhändertagandet av psykiskt funktionshindrade lagöverträdare. År 2008 uttalade dåvarande socialminister Göran Hägglund och justitieminister Beatrice Ask att en tillräknelighetsreform bör genomföras, i samband med tillsättandet av Psykiatrilagsutredningen som fick i uppdrag att göra ytterligare överväganden inför genomförandet.¹¹² I Kalibers granskning kontaktades de tre politikerna, som samtliga avböjde att

¹⁰⁸ Se Ju2002/481/L5 s. 107 f. Stark kritik har även riktats mot de ”särskilda skyddsåtgärder” som ingår i reformförslagen. Se vidare Bennet (2020), s. 89 ff.

¹⁰⁹ Ju2002/481/L5 s. 103 f.

¹¹⁰ Se SOU 2002:3 del 2, s. 241 f. och SOU 2012:17 s. 533 ff.

¹¹¹ Skriftlig fråga 2004/05:358.

¹¹² DN Debatt. ”Ingen ska kunna dömas till rättspsykiatrisk vård”, publicerad 8/7 2008 (besökt 24/8 2022).

kommentera de uteblivna reformerna med hänvisning till att beredningsarbetet låg för långt tillbaka i tiden.¹¹³

Även nuvarande justitieminister Morgan Johansson (som tog över uppdraget från Beatrice Ask 2014) ombads uttala sig med anledning av Kalibers granskning, och uppgav att han i dagsläget inte ser något behov av förändringar.¹¹⁴ Uttalandet kritiserades av bland annat Psykologförbundet, som beskriver lagstiftningen som hårresande¹¹⁵, och av olika funktionsrättsorganisationer¹¹⁶ och justitieministern fick också en skriftlig fråga från en riksdagsledamot om vad regeringen istället vill göra så ”att systemet med påföljd och vård bättre kan anpassas för personer med intellektuell funktionsnedsättning som har en mental nivå som ett barn och därmed saknar ansvarsförmåga”.¹¹⁷ Justitieministern hänvisade i svaret till de nuvarande reglerna om åtalsunderlåtelse, strafflindring och möjligheten att inte döma ut påföljd, samt till Kriminalvårdens möjligheter att anpassa verkställigheten och aktuella satsningar på kartläggning och utveckling av den rättspsykiatriska vården.¹¹⁸ Utgångspunkten i svaret förefaller vara att rättsreglerna fungerar på ett tillfredställande sätt och att problemen inom verkställigheten kan åtgärdas inom ramen för den nuvarande modellen. Frågeställaren lämnade i september 2021 även in en motion till justitieutskottet om att stärka rättssäkerheten för lagöverträdare med ID och om att ett krav på tillräknelighet bör återinföras. Utskottet föreslog att motionen skulle avslås, med hänvisning till att ”brottsbalkens bestämmelser om den som begår brott under allvarlig psykisk störning är väl avvägda”.¹¹⁹ Riksdagen biföll utskottets förslag.

¹¹³ ”Dömd utan att förstå del 2: Straffen”, Kaliber, Sveriges Radio, publicerad 26/4 2021 (besökt 24/8 2022).

¹¹⁴ ”Kritik mot att personer med utvecklingsstörning döms för brott”, Sveriges Radio, publicerat 26/4 2021 (besökt 24/8 2022).

¹¹⁵ ”Hårresande lagstiftning för intellektuellt funktionsnedsatta”, Psykologförbundet, publicerad 29/4 2021 (besökt 28/8 2022).

¹¹⁶ Riksförbundet FUB vill idag att regeringen arbetar för att ändra lagen så att personer med måttlig och svår ID inte kan åtalas eller dömas för brott, och genomför förslaget om en särskild verksamhetsform för lagöverträdare med lindrig ID. Se <https://www.fub.se/nyheter/fub-kommenterar-personer-med-mattlig-eller-svar-intellektuell-funktionsnedsattning-ska-inte-kunna-domas-for-brott/>, publicerad 29/4 2021 (besökt 22/8 2022).

¹¹⁷ Skriftlig fråga 2020/21:2822.

¹¹⁸ Se t.ex. SOU 2022:40, som dock inte tar upp problematik gällande ID.

¹¹⁹ Se Bet. 2021/22:JuU23 s. 96.

4. Kunskapsluckor och hur de kan åtgärdas

En möjlig anledning till att reformförslag gällande lagöverträdare med ID inte har genomförts är att kunskapsläget är bristfälligt. Kritiken som formuleras i reformförslagen rör i förhållandevis stor utsträckning farhågor baserade på erfarenhet från verksamhetsutövare och berättelser om enskilda fall. De statliga utredningar som presenterats innehåller i och för sig prognoser, uppskattningar och en del statistik från enskilda år, men det saknas i princip helt systematiska undersökningar av i vilken utsträckning personer med ID blir föremål för straffrättslig prövning och i vilken grad funktionsnedsättningen faktiskt tillmätts betydelse vid skuldprövning, straffmätning och påföljdsval.

I detta avsnitt presenteras några reflektioner gällande vilka frågor som är mest angelägna att analysera rättsvetenskapligt och förutsättningarna för sådana forskningsprojekt. Reflektionerna grundas på observationer från en preliminär kartläggning av åklagarbeslut och domar.

4.1 Förundersökning och åtal

Från Åklagarmyndigheten och med hjälp av statistik från Brå är det möjligt att inhämta siffror på hur många förundersökningsbegränsningar respektive åtalsunderlåtelse som meddelas varje år med hänvisning till RB 20:7 punkten 4. Brottsmisstänkta med intellektuell funktionsnedsättning bör kunna vara aktuella för en sådan bedömning, med hänvisning till att de är föremål för stöd enligt LSS eller får psykiatrisk vård.

Under de senaste fem åren (2017–2021) har i snitt 34 åtalsunderlåtelse per år meddelats med hänvisning till RB 20:7 punkten 4.¹²⁰ För år 2021 meddelades med hänvisning till denna punkt 33 sådana beslut, utgörande 0,3 % av totalt 10 654 beslut om åtalsunderlåtelse det året. De brott som åtalsunderlåtelse gällande utgörs till största delen av brottsbalksbrott. För 2021 var de vanligaste brotten skadegörelse (8), misshandel (5), våld eller hot mot tjänsteman (5) och stöld eller ringa

¹²⁰ Brå. Tabell 501. Åtalsunderlåtelse, efter huvudbrott, och lagrum enligt vilket åklagarens beslut meddelats, 2021.

stöld (5).¹²¹ Enligt Åklagarmyndigheten beslutades år 2021 om att lägga ner (eller inte inleda) förundersökning i 241 fall med hänvisning till samma punkt.

Det är möjligt att få fram statistik om huruvida ett beslut om åtalsunderlåtelse motiveras av att den misstänkta fått eller får psykiatrisk vård eller om besluten gäller vård enligt LSS, men en person som har ID kan vara aktuell för båda kategorierna. Information om hur många förundersökningsbegränsningar och åtalsunderlåtelser som gäller just personer med intellektuell funktionsnedsättning är därmed inte möjligt att få fram utan att granska handlingarna i varje enskilt ärende. Det rör sig dock om ett förhållandevis litet antal fall per år där en brottmålsprocess initieras men avslutas utan att åtal väcks. Uppgifterna från Brå visar att åtalsunderlåtelserna ofta gäller mindre allvarlig brottslighet, men det förekommer också att åtalsunderlåtelse meddelas vid brottslighet med högre straffvärde, vilket kan vara intressant att följa upp.

4.2 Brottmålsdomar

En närmare undersökning av domar vore nödvändigt för att besvara frågor om frekvensen av fall där den tilltalade har ID, och skulle också kunna ge intressant information om hur funktionsnedsättningen hantearas i den rättsliga prövningen; här ingår frågor om hur domstolarna tillmäter ID betydelse vid skuldprövningen och straffmätningen och hur ID påverkar påföljdsvalet. Idag saknas grundläggande statistik om vilka brott personer med ID åtalas för, i vilken utsträckning åtal leder till fällande eller friande dom och vilka påföljder som döms ut.

En enkel sökning i JUNO på ”intellektuell funktionsnedsättning” ger 336 träffar för brottmål under de senaste fem åren (2017–2021), varav 228 tingsrättsdomar och 108 hovrättsdomar. Det går snabbt att konstatera att sökningen är för bred, i den meningen att omnämnandet av intellektuell funktionsnedsättning inte nödvändigtvis rör den tilltalade, utan lika gärna kan röra målsäganden eller omnämnas i ett referat från ett förarbete. Sökningen är dock samtidigt för snäv, då det

¹²¹ Ibid.

kan vara så att den tilltalade har ID men att detta anges med en annan terminologi.¹²²

För att få en bättre bild av hur en närmare undersökning av domar skulle kunna se ut gjorde jag en mer detaljerad sökning i JUNO och genomförde en övergripande genomgång av sökträffarna. Sökningen begränsades, för att bli mer hanterbar, till hovrättsdomar.¹²³ Åren 2017–2021 gav 313 hovrättsdomar. Efter en genomgång som sorterade ut de domar där sökorden inte förekom på ett för studien relevant sätt återstod 169 domar (2021:32, 2020:32, 2019:39, 2018:27, 2017:39).¹²⁴ Sökningen indikerar att hovrätterna de senaste fem åren har prövat ett 30-tal fall per år där den tilltalade har någon form av ID.

Mitt intryck efter en översiktlig genomgång av domarna är att det finns en stor variation i hur den tilltalades psykiatriska diagnoser och funktionsnedsättningar redovisas i domskälen. I en del fall anges uttryckligen i hovrättens domskäl att den tilltalade har ID och med vilken svårighetsgrad. Det förekommer dock även omnämnanden av ID, men utan att svårighetsgraden anges eller framgår av domskälen. I en del av sökträffarna framgår det endast indirekt, t.ex. i en vårdplan som bilagts domen, att den tilltalade har ID.

Den tilltalades diagnos kan framkomma och beläggas på flera olika sätt; här ingår hänvisningar till § 7-undersökning eller rättspsykiatrisk undersökning som gjorts i målet, hänvisningar till rättspsykiatriska undersökningar i tidigare mål, yttrande från kriminalvården eller

¹²² Exempelvis används i rättspsykiatriska utlåtanden, som diagnosticerar med DSM, begreppet 'mental retardation', och diagnoser ställda inom sjukvården betecknas som utvecklingsstörning.

¹²³ Jag använde sökorden "intellektuell funktionsnedsättning", "mental retardation", "utvecklingsstörning", "förståndshandikapp", "begåvningshandikapp", "svagbegåvning", "kognitiv funktionsnedsättning" samt variationer av intellektuell/kognitiv + handikapp/svårigheter/funktionshinder. Sökningen utgick från intellektuell funktionsnedsättning, utvecklingsstörning och mental retardation, och utökades med ytterligare termer som förekom i domarna.

¹²⁴ Domar som uteslöts här var exempelvis fall där sökorden gällde målsäganden eller en tilltalad som inte överklagat tingsrättens dom och fall där sökordet användes i andra sammanhang, t.ex. i citat från förarbeten om vad som utgör en särskilt utsatt situation vid våldtäktsbrott. I en del domar förekom sökorden i omvänd betydelse, exempelvis anmärktes i några domar vid skuldprövningen att den tilltalade är en vuxen människa utan intellektuell funktionsnedsättning, och har därmed rimligen förstått t.ex. att målsäganden kunde avlida av knivhugg.

socialtjänsten, samt uppgifter från den tilltalade, med eller utan att ett medicinskt underlag redovisas. I flera fall förekommer i domskälen hänvisningar till den tilltalades ”kognitiva svårigheter” eller liknande, men utan att det uttryckligen framgår om den tilltalade har fått en diagnos eller hur allvarlig funktionsnedsättningen är.¹²⁵

När det gäller de rättsliga konsekvenserna av ID i domarna ger översikten även här ett varierat intryck.¹²⁶ Urvalet omfattar domar med utförliga resonemang om hur den tilltalades ID är relevant för bedömningen i skuld- och påföljdsdelen, men även domar där det på något ställe anges att den tilltalade har ID utan att det framgår om detta har tillmätts någon betydelse vid den rättsliga prövningen. Det är förstås möjligt att variationen gäller utförligheten i domskälen, men mitt intryck är att det även förekommer en variation gällande den rättsliga bedömningen, t.ex. huruvida och i vilken grad ID får påverka straffmätningen.

4.3 Fokus för framtida studier

Det finns goda skäl att genomföra en fördjupad analys av hur ID behandlas i brottmål. Kartläggningen som redovisas ovan visar att personer med ID åtalas och döms oftare än i enstaka fall, och indikerar att det kan finnas en betydande variation i hur personens funktionsnedsättning hanteras rättsligt.

En undersökning som är begränsad till medelsvår och svår ID framstår som både mest angelägen och mest genomförbar.¹²⁷ Vid medelsvår och svår ID är det i högre grad rimligt att förvänta sig ett mer utförligt underlag gällande den tilltalades funktionsnedsättning och det bör i dessa fall vara mer eller mindre oundvikligt att beakta ID vid den straffrättsliga prövningen. Här kan dock anmärkas att det som psykiatriskt betecknas som ”lindrig mental retardation” utgör en mer allvar-

¹²⁵ Se t.ex. hovrättens och HD:s domskäl i NJA 2022 s. 75.

¹²⁶ Intrycket är baserat på anteckningar jag fört vid den genomläsning av domarna som var nödvändig för att sälla fram de domar där sökträffarna var relevanta. En del av domarna läste jag mer noggrant och antecknade då preliminära observationer.

¹²⁷ Mindre allvarliga former av intellektuell funktionsnedsättning föreligger i ett större antal fall och med vad som kan förväntas vara en förhållandevis stor osäkerhet gällande om och hur funktionsnedsättningen framgår av domskälen.

lig intellektuell funktionedsättning än den diagnostiska beteckningen allmänspråkligt ger uttryck för. En person med lindrig ID kan, med förbehåll för att denna parallell kan vara missvisande, jämföras med ett barn i åldern 9–12 år, alltså en bra bit under straffbarhetsåldern, och kan omfattas av fängelseförbudet.

En tydlig utmaning för en sådan studie är i vilken utsträckning det är möjligt, och relevant, att isolera den rättsliga betydelsen av ID. Som nämnts ovan finns en stor variation gällande vilka effekter en ID-diagnos kan ha för olika personer. Av större relevans, även i den straffrättsliga kontexten, är personens funktionsförmåga, som är beroende av flera faktorer där särskilt andra psykiatriska diagnoser och missbruk har stor betydelse. Anledningar att studera just ID är dock att ID behandlas som en relevant rättslig kategori gällande frågan om tillräknelighet samt de särskilda problem som uppmärksammas gällande påföljdssystemet för lagöverträdare med ID.¹²⁸

Några rättsliga frågor framstår som särskilt angelägna att undersöka vidare. Gällande förundersökningsbegränsning och åtalsunderlåtelse framstår det som oklart i vilken grad sådana beslut i 'vårdfallen' kan meddelas med hänvisning till att det är inhumant att personer med ID blir föremål för en brottmålsprocess. Åklagarmyndighetens riktlinjer, och i viss mån även motiv och lagkommentarer, korresponderar inte helt med den betoning av humanitetsskäl som görs av JO i granskningen som redovisas ovan.¹²⁹ Det förefaller också något oklart om kravet på att "skuldfrågan" ska vara klarlagd vid åtalsunderlåtelse avser skuld i objektiv mening, det vill säga att den misstänkta personen har begått gärningen, eller förutsätter att det står klart att personen har begått ett (visst) brott uppsåtligt.

Gällande domarna framgår av kartläggningen att det förekommer att ID beaktas vid både skuldprövning och påföljdsbedömning. Det förefaller dock föreligga en betydande variation gällande huruvida ID beaktas och i vilken grad. Med utgångspunkt i HD:s resonemang i NJA 2012 s. 564 bör ID, även av lindrig grad, kunna beaktas i förhål-

¹²⁸ Motsvarande gäller i hög grad för lagöverträdare med neuropsykiatriska funktionshinder och det finns därmed goda skäl att utvidga studien till att även omfatta denna grupp.

¹²⁹ JO-beslutet meddelades under en pågående översyn av Åklagarmyndighetens riktlinjer, men något tydligt avtryck av beslutet är inte uppenbart i riktlinjerna.

landevis stor utsträckning vid straffmätningen. Hur rätten beaktar ID kan rimligen påverkas av vilken information som inhämtas i målet om den tilltalades funktionsnedsättning. Kartläggningen indikerar en stor variation även här, och det är angeläget att undersöka i vilken utsträckning rättspsykiatriskt underlag inhämtas och vilken betydelse förekomsten av medicinskt underlag har för den rättsliga prövningen.

5. Avslutande diskussion

Det är framför allt anmälan om mordbranden som [försvarsadvokaten] tycker rimmar illa med boendets eget ansvar för Sofies välmående. (...) Hon är frustrerad och hon berättar också i rätten att hon blev arg. Så hon tar fram en tändare (...) Det som händer är att vårdaren berättar i rätten att det är kränkande att ta ifrån henne tändaren. Så man tar inte ifrån henne tändaren utan man försöker prata med en person som är i fullständig affekt och som springer omkring och tänder fyr på allt i hela rummet. Och när rummet blir så rökfyllt att den här personen själv får svårt att andas, då går han ut och stänger dörren. (...) Jag kommer ihåg att jag frågade den här personen i rätten, ”om det hade varit en sexåring som gjorde likadant, hade du sprungit ut ur rummet då?” Nej, det hade han ju inte. Och då sa jag, ”men varför i det här fallet?” ”Jo men för det är sexåring i en kvinnas kropp.” Och det tyckte jag också var anmärkningsvärt.

Upprinnelsen till att Sofie åtalas och döms för brott beskrivs i Kalibers program så att Sofie förflyttats till ett nytt gruppboende där hon inte trivdes. Vantrivseln ledde till att Sofie fick ångest och blev mer utåtagerande, vilket ledde till mer kontroll och mindre aktiviteter, vilket i sin tur orsakade mer rastlöshet och mer utåtagerande. Varför boendet gör en polisanmälan framgår inte i programmet. Boendet har lagts ner, så Kaliber vänder sig i stället till chefen för LSS-boenden i Sofies kommun, som uppger: ”Generellt finns ingen policy om när vi ska polisanmäla. I vissa situationer behöver dock övervägas om fara för enskildas liv och hälsa är överhängande samt om vårdbehovet har ändrats och exempelvis kan kräva annan typ vård under en period.”

För frågan om när och varför personer med ID polisanmäls och lagförs för brott är konstruktionen av det straffrättsliga systemet enbart en liten del. Det är mycket möjligt att tillgången till vård och stöd för personer med ID och mängden samhällseliga resurser som tas i anspråk

för detta har större betydelse än t.ex. reglerna för åtalsunderlåtelse. Det skulle i så fall innebära en stor variation i när brottmålsprocesser inleds, där vissa personer med ID utreds och åtalas, medan andra som begår liknande handlingar aldrig blir föremål för en rättsprocess.

Det främsta syftet här har varit att kartlägga det straffrättsliga kunskapsläget när det gäller personer med ID som åtalas för brott och identifiera vilka frågor som är relevanta att undersöka vidare. Mer omfattande studier kan ge ett mer utförligt underlag för såväl rättsteroretiska och rättdogmatiska som rättspolitiska diskussioner gällande olika straffrättsliga lösningar. Jag vill ändå, mot bakgrund av undersökningen här presentera några preliminära reflektioner.

En tydlig svårighet med att undersöka hur personer med intellektuell funktionsnedsättning döms och straffas är att domar sällan innehåller fullständig information om den tilltalades funktionsförmåga, sjukdomshistoria eller psykiatriska diagnoser. Det kan finnas goda skäl till att domstolarna är restriktiva med att återge sådan information; domskälen blir offentliga och hänsyn till den tilltalades integritet är förstås ett relevant intresse som motiverar försiktighet. Restriktiviteten med information om den tilltalades psykiska hälsa försvårar dock samtidigt undersökningar och utvärderingar av de rättsliga bedömningarna, vilka kan bidra till att åskådliggöra orättvisor och förbättra den rättsliga hanteringen av personer med psykiska sårbarhetsfaktorer.

Att kartlägga vad som leder fram till en brottmålsprocess är en uppgift som kanske huvudsakligen faller utanför det rättsvetenskapliga området. Att undersöka hur det förhåller sig med rättssäkerhet och likhet inför lagen inom ramen för brottmålsprocessen, när åtal väcks och vid den rättsliga prövningen, är tydligt angelägna frågor som kan och bör undersökas rättsvetenskapligt. Hur de straffrättsliga reglerna gällande t.ex. påföljdsformer utformas är dock oundvikligen en del av ett samspel med andra samhällsfunktioner och en rättsvetenskaplig undersökning gällande de frågor som behandlas i denna text gynnas därmed av ett bredare grepp. Ett exempel på ett sådant samspel som framgår av undersökningen här är att beslut om åtalsunderlåtelse ska fattas med beaktande av vårdatgårdens preventiva verkan och i kommunikation med t.ex. den misstänkta personens stödboende. Bristande kommunala resurser till LSS-boenden förefaller därmed kunna ha en

direkt betydelse för när en person med ID åtalas, döms och straffas för brott.

När det gäller de substantiella rättsliga frågorna som aktualiseras vid ID är en central sådan om någon form av tillräknelighetsreform skulle kunna åtgärda de problem som uppmärksammas i texten. En reform kan motiveras med hänvisning till skuldprincipen och skulle innebära att personer med åtminstone allvarligare former av ID inte kan dömas eller straffas för brott. En tillräknelighetsmodell har dock också nackdelar. Att betraktas som otillräknelig innebär att behandlas som något annat än en rättskapabel vuxen person. Även om en sådan slutsats är begränsad till en specifik gärning i den straffrättsliga kontexten, kan en mekanism som identifierar en grupp vuxna som varelser utan ansvarsförmåga på basis av en funktionsnedsättning kritiseras från ett antidiskriminerings- eller funktionsrättsperspektiv. Straffrätten är en del av samhället och distinktioner som görs i en straffprocess har en normativ verkan. Att ha bedömts vara otillräknelig kan därmed få konsekvenser även utanför den straffrättsliga processen, som stigmatisering och ifrågasättande av personens beslutsförmåga i andra sammanhang. Detta gäller inte minst om grunden för särbehandling är personens mer eller mindre permanenta funktionsnedsättning och inte ett tillfälligt sjukdomstillstånd.

Relevans både för och bortom diskussionen om ett tillräknelighetsrekvisit har frågan om hur straffsystemet i övrigt anpassas för personer med ID. Den som befinner sig vara otillräknelig kan bli föremål för särreaktioner, vilket i regel innebär ett tidsbestämt frihetsberövande. Är anledningen till att personen hamnar i en särreaktion ett långvarigt funktionstillstånd finns små möjligheter att med hjälp av t.ex. psykiatrisk vård åstadkomma en sådan förbättring som förväntas för att möjliggöra att personen frigges. Konsekvensen blir att personer med ID som omhändertas inom ramen för straffsystemet riskerar mycket långa frihetsberövanden som vida överstiger det fängelsestraff som skulle ha utdömts om personen hade ansetts ha ansvarsförmåga. Här har den svenska modellen liknande konsekvenser, men ett tillräknelighetsrekvisit som brett omfattar personer med olika svårighetsgrader av ID kan leda till att fler frihetsberövas i särreaktioner under lång tid.

Ett tänkbart alternativ är ett rättssystem som så långt som möjligt utgår från att alla vuxna människor har ansvarsförmåga, men där

både prövningen av skuld och påföljderna för brott anpassas för att tillgodose vård- och stödbehov hos personer med ID.¹³⁰ En lösning som undantar personer med ID från både straffansvar och rättegång liknande den för icke straffmyndiga barn är också ett alternativ. Det skulle dock innebära att vuxna med ID straffrättsligt jämställs med barn, vilket, som nämnts ovan, kan problematiseras åtminstone gällande personer med lindrig ID. Valet av lösning är i slutändan en fråga om vilken straffteoretisk grund som anses motivera särbehandling och vad särbehandlingen förväntas fylla för funktion.

Hur straffsystemet bör utformas för att personer med ID ska behandlas på ett sätt som är både rättssäkert och rättvist är uppenbarligen en mångfacetterad fråga. Här ingår hänsyn till grundläggande straffrättsliga principer om skuld och straff, men också frågor som rör tillgång till vård och stöd, stigmatisering, diskriminering och rättigheter att existera och verka i samhället på lika villkor. Undersökningen här indikerar att den nuvarande ordningen har flera allvarliga brister, varav en del varit kända under lång tid utan att åtgärder har vidtagits. Det framstår som uppenbart att ökad kunskap om hur personer med ID åtalas, döms och straffas utgör ett viktigt, kanske nödvändigt, steg mot att möjliggöra förändringar till det bättre.

Referenser

- Andiné, P. (2019). ”Rättsspsykiatriska aspekter på ID”, i Nylander, L. (red.) *Vuxna med intellektuell funktionsnedsättning inom psykiatrin, Kliniska Riktlinjer*, Svensk Psykiatrisk Förening.
- Asp, P. m.fl. (2013) *Kriminalrättens grunder*. Iustus.
- Bennet, T. (2020). *Straffansvar vid atypiska sinnestillstånd*. Norstedts juridik.
- Borgeke, M. & Månsson, C. (2019) *Studier rörande allmän straffrättspraxis m.m.* Jure.
- Brå. Tabell 501. Åtalsunderlåtelse, efter huvudbrott, och lagrum enligt vilket åklagarens beslut meddelats, 2021.
- Bäcklund, A. m.fl. (2022), *Brottsbalken. En kommentar*. Version 20, JUNO.

¹³⁰ För en mer utförlig diskussion, se Bennet (2020), kapitel 6.

- DN Debatt. "Ingen ska kunna dömas till rättspsykiatrisk vård", <https://www.dn.se/debatt/ingen-ska-kunna-domas-till-rattpsykiatrisk-varld/>, publicerad 8/7 2008 (besökt 24/8 2022).
- "Dömd utan att förstå", Kaliber, Sveriges Radio: <https://sverigesradio.se/artikel/har-kan-du-lasa-programmet--4--2--3>, publicerat 19/4 2021 (besökt 24/8 2022).
- "Dömd utan att förstå del 2: Straffen", Kaliber, Sveriges Radio: <https://sverigesradio.se/avsnitt/domd-utan-att-forsta-del-2-straffen-kaliber-granskar-brott-och-intellektuell-funktionsnedsattning>, publicerad 26/4 2021 (besökt 24/8 2022).
- Edberg, H. m.fl. (2022). "Crimes and sentences in individuals with intellectual disability in a forensic psychiatric context: a register-based study". *Epidemiology and Psychiatric Sciences*, 31.
- Edberg, H. m.fl. (2020). "Clinical Characteristics and Pharmacological Treatment of Individuals With and Without Intellectual Disability in Pre-trial Assessment—A Population-Based Study". *Frontiers in Psychiatry*, 11.
- Grunewald, K. (2008). *Från idiot till medborgare: de utvecklingsstördas historia*. Gothia Förlag.
- Gröning, L. (2022) Karnov lovkommentar: Straffeloven – strl. 2005, note 6 til § 20 2. ledd bokstav c, Lovdata.no.
- Gröning, L. m.fl. (2019) *Frihet, forbrytelse og straff*. Fagbokforlaget.
- Grönwall, L. m.fl. (2022) *Psykiatrin, tvånget och lagen. En lagkommentar i historisk belysning*. Version 7A, JUNO.
- "Härresande lagstiftning för intellektuellt funktionsnedsatta", Psykologförbundet: https://www.psykologforbundet.se/aktuella-fragor/nyheter_3/nyheter/harresande-lagstiftning-for-intellektuellt-funktionsnedsatta/, publicerad 29/4 2021 (besökt 28/8 2022).
- Ju2002/481/L5 *Psykisk störning, brott och ansvar. Betänkande av Psykansvarskommittén (SOU 2002:3) Sammanställning av remissyttranden*. Justitiedepartementet.
- Justitieombudsmännens ämbetsberättelse 2019/20:JO1.
- "Kritik mot att personer med utvecklingsstörning döms för brott", Sveriges Radio: <https://sverigesradio.se/artikel/30-tal-personer-med-svare-utvecklingsstornig-i-rattpsykiatrin--2>, publicerat 26/4 2021 (besökt 24/8 2022).

- Latvala, A. m.fl. (2022). "Association of intellectual disability with violent and sexual crime and victimization: A population-based cohort study". *Psychological Medicine*, 1–9.
- Lovell, A. m.fl. (2011). "Violence and under-reporting: learning disability nursing and the impact of environment, experience and banding". *Journal Clinical nursing*, 22.
- Lundström, M. (2006). *Våld – utmaning och utmattning. Vårdares utsatthet och upplevelser i samband med våld i gruppboheter för personer med utvecklingsstörning*. Umeå universitet, The department of nursing.
- Martinsson, D. (2016) *Om straffrättsvillfarelse*. Wolters Kluwer.
- Mini-D-5; Diagnostiska kriterier enligt DSM-5 (2014) Pilgrim Press.
- Nationellt rättspsykiatriskt kvalitetsregister, RättspsyK (2020). Årsrapport 2020. Nationellt rättspsykiatriskt kvalitetsregister.
- Nordlöf, K. (2012) "En rättsstridig presumtion om uppsåt vid allvarlig psykisk störning hos unga lagöverträdare", i Ryberg-Welander, L. och Alexius, K. (red.) *Rätt, social utsatthet och samhälleligt ansvar – festskrift till Anna Hollander*. Norstedts Juridik.
- Nylander, L. (red.) (2019). *Vuxna med intellektuell funktionsnedsättning inom psykiatrin, Kliniska Riktlinjer*, Svensk Psykiatrisk Förening.
- Prop. 154 L (2016–2017) Endringer i straffeloven og straffeprosessloven mv. (skyldevne, samfunnsvern og sakkyndighet).
- Qvarsell, R. (1993) *Utan vett och vilja: om synen på brottslighet och sinnessjukdom*. Carlssons.
- RåR 2021:1. Riksåklagarens riktlinjer. Förundersökningsbegränsning och åtalsunderlåtelse. Åklagarmyndigheten.
- Sturm, H. (2016) "Intellektuell funktionsnedsättning (utvecklingsstörning) och psykisk ohälsa", i Herlofson, J. m.fl. (red.) *Psykiatri*. Studentlitteratur.